

בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב מחקר בעיצוב הזכרון הישראלי

מעוז עזריהו

‘הפרט יתכן ושוכח, אך העם איננו שוכח את
גיבוריו ומעללי גבורתם’

ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, בטקס
להנצחת זכר הטייסים שנפלו על הגנת תל-אביב.

מלחמת העצמאות היתה חוויה בעלת ממדים מיתולוגיים בהווה הישראלית. הקשר שבין המלחמה והנצחתו ובין הקמתה של מדינת ישראל העניק למלחמה משמעויות אסכולוגיות. בתודעה הקולקטיבית נתפסה המלחמה כאירוע בעל משמעות מכרעת בהיסטוריה הלאומית, באפשרה את לידתה מחדש של הריבונות העברית המהווה – בפרשנות הלאומית-התילונית – את שיאה של ה'גאולה' הקיבוצית. מרכיב חשוב של המיתולוגיזציה של העבר ההרואי היה מפעל הנצחת המלחמה, שראשיתו מייד לאחריה. ההנצחה שיקפה את ההסכמה הלאומית הרחבה לגבי משמעות אירועי העבר הקרוב בהקשר הלאומי. היא גם נתנה ביטוי לתחושת המחויבות כלפי העבר, והדגישה את המשמעות יוצאת-הדופן שהוענקה לאירועים ולגיבוריהם ברצף ההיסטוריה הלאומית. הנצחה – בהקשר הקיבוצי-ציבורי – היא הליך חברתי-תרבותי, שיש לו שני היבטים משלימים. האחד הוא שילוב מרכיבים נבחרים של העבר בתקשורת החברתית, והאחר הוא השגבת המרכיבים הללו וסימונם כבעלי משמעות יוצאת-דופן עבור הקהילה.¹ בעקבות ההנצחה משולב הזכרון ההיסטורי במרקם החברתי-תרבותי. ההחלטה מה להנציח ובהתאמה מה לזכור היא החלטה פוליטית, כיוון שהזכרון ההיסטורי הוא חלק מהמערכת האידיאולוגית השלטת. הנחלת הזכרון היא משימה חינוכית מרכזית, ומטרתה לעצב תודעה היסטורית-לאומית. כחלק מההליך ההנחלה נמצא את שילובו של הזכרון ההיסטורי במגוון הפעילויות החברתיות לרמותיהן השונות, מהרמה הטקסטית-הסמלית ועד רמת חיי היומיום.

ההנצחה הציבורית מתבצעת באמצעים סטנדרדיים, כמו: אנדרטאות, שמות רחובות, ימי זכרון ולוחות זכרון. שמות רחובות הם אמצעי זול, יעיל ופשוט להנציח גיבורים ואירועים היסטוריים. כמכלול הם מציגים טקסט של העבר, שפיזורו במרחב אינו מספק רצף היסטורי, ושמו של כל רחוב

* מחקר זה התאפשר הודות לסיועה של הקרן הגרמנית-ישראלית למחקר ולפיתוח מדעי (GIF).
1 דיון תאורטי ממצה על הזכרון ועל הנצחה, כולל ביבליוגרפיה, ראה: B. Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, 2, 61 (1982), pp. 374-402

עִירִית חִיפָה

עם פרוס יום שחרור חיפה נעלה על זכרוננו בהערצה ויסר את דמותם הסורגת והאצילה של בני חיפה היסורים אשר נפלו בגבורה על שחרור חיפה העיר. יום זה טובע תאריך היסטורי גדול בתולדות העיר, כי מסמל הוא את מאבק הגבורה הנהדר של משחררי העיר ומהווה מפנה מחיי שעבוד לחיי סוממיות ועצמאות.

ביום זה, יום החמישי, י"ב ניסן תשי"ד-15.4.54

בשעה 3.30 אחה"צ

נתייחד עם גבורינו

בבית העלמין

בשעה זו תשמע צפירה במשך דקה אחת ותדום כל תנועה.

בו ביום בשעה 7 בערב, בבית הכנסת המרכזי ברחוב הגלעד תערך

עצרת

בהשתתפות נציגי העיריה, הצבא, הממשלה, הרבנות הראשית וארגון ההורים השכולים.

אבא חושי
ראש העיריה

אוטובוסים המיועדים למשתתפות המשתתפות בטכס ההתייחדות צבית העלמין, ימתינו משעה 2.45 – 3.00 ליד העיריה.

מודעה לקראת אירועי
יום הזכרון למערכה על
חיפה (תשי"ד)

הוא 'כותרת' של סיפור רחב יותר. היומיומיות של שלטי הרחובות נוטה לגרום לכך שאין מבחינים במורע במשמעות הפוליטית, שהם טעונים בה, אך יתרונם הוא בכך שהם מצליחים להחדיר ערכים לאומיים לערוצים יומיומיים של התקשורת החברתית.

מצבות זכרון הן גופים חומריים, שייצוג העבר הוא הפונקציה הראשונית שלהם. ממדיהן הפיזיים 'כופים' את נוכחותן על הצופה. האנדרטה היא נקודת ציון מרכזית בגאוגרפיה העירונית ובטופוגרפיה התרבותית; היא קושרת את האירוע עם העבר הקיבוצי, ומשמשת אתר לעריכת עצרות זכרון.

יום זכרון נועד לשלב את הזכרון ההיסטורי במחזור השנה. השימוש בחגים ובימי זכרון להנצחת אירועים היסטוריים קדום, והוא מבטא תפיסה מחזורית של ההיסטוריה, בניגוד לתפיסה הקווית, שהיא מאוחרת יותר.

לוחות זכרון מתפקדים בתקשורת החברתית באופן דומה לאנדרטאות, אלא שהם פשוטים ביחס, והתקנתם היא אות והכרזה על המקום כעל אתר היסטורי. המטען הסמלי, הקשור באירועים שהתרחשו באתר, קיים קודם לקביעת לוח הזכרון. כך שלוח הזכרון אינו אלא הכרזה על מקום כעל מקום בעל משמעות היסטורית. אנדרטה, לעומת זאת, יכולה להיבנות בכל אתר, ללא קשר לאירוע מסוים. מטענה הסמבולי אינו קשור בהכרח לסיפורו של המקום, שבו היא ניצבת, אלא לעובדה שהאתר נבחר לספר את סיפור העבר המסוים. אם במקום אמנם התרחש אירוע, האנדרטה מתפקדת — בדומה ללוח הזכרון — כאות והכרזה על האירוע ועל חשיבותו של המקום במיתולוגיה הקיבוצית.

הנצחת אישים ואירועים — הנצחה המדגישה שהאישים היו 'דגולים' והאירועים 'נשגבים' — היא פעילות שימיה כימי קיום הציוויליזציה האנושית. עמים שימרו במיתוסים שלהם את זכר גיבוריהם האגדיים. במיתולוגיות קיבוציות שמור מקום מיוחד למיתוס הראשית, המספר את סיפור הבריאה של העם.² לעומת מיתוסים, שמקורם ואופן עיצובם אינו ידוע, ניתן לגלות במקרים רבים כיצד המיתולוגיזציה של העבר ההיסטורי ועיצוב הזכרון ההיסטורי הם תוצאה של פעולה מודעת. שליטים הנציחו את עלילות גבורתם בכתובות, שנחקקו על קירות מקדשים ועל מצבות אבן. יש לנו עדויות על הנצחה גם במורשת העברית הקדומה. אבנים או גלילי אבנים שימשו עדות לאירועים שנשמרו בזכרון הקיבוצי, כמו כריתת הברית בין יעקב ללבן או בין העם לאלוהיו. חציית הירדן על-ידי בני ישראל צוינה בהנחת 12 אבנים, כמניין השבטים.³

פעילות ההנצחה קיבלה תנופה ומשמעות חדשות בעידן הלאומיות המודרנית. תודעת העבר הלאומי היתה מכשיר רב עוצמה בתהליך גיבושן של אומות.⁴ מודעותן של האליטות הפוליטיות לתפקידו של העבר ביצירת תודעה לאומית באה לידי ביטוי בפעילות ההנצחה, שליוותה את גיבושו של הזכרון הלאומי. לכבודם של גיבורים לאומיים, כמו: גריבלדי, ביסמרק ובוליוור, הוקמו אנדרטאות מונומנטליות. בתי-קברות לאומיים היו לאתרים מקודשים ולמוקד לעלייה לרגל. לוח השנה הפטריטי הועשר בימי זכרון, שהנציחו אירועים בעלי משמעות בהיסטוריה הלאומית. עידן הלאומיות המודרנית מתאפיין בנוכחות הציבורית הכבדה של הזכרון ההיסטורי. הדבר נובע משימוש נרחב באמצעי הנצחה המוכרים מתקופות קדומות, כמו ימי זכרון ואנדרטאות, אך גם מהופעת אמצעי הנצחה חדשים, כמו שלטי רחובות, המאפשרים, כאמור, להחדיר את הזכרון הקיבוצי גם לרבדים יומיומיים של הפעילות האנושית. התודעה ההיסטורית המפותחת, האופיינית לעידן המודרני, מתבטאת גם בפעילות ההנצחה הנמרצת של אירועים ושל גיבוריהם, המנוהלת על-ידי מוסדות שונים או נערכת בהשתתפותם. כדוגמה בולטת ניתן להביא את הנצחת נופלי מלחמת-העולם הראשונה בגרמניה, בצרפת ובבריטניה, שלבשה ממדים פולחניים.⁵

שילובו של הזכרון ההיסטורי הציוני במרחב הציבורי החל כבר בתקופת היישוב. יורם ברגל

2 על מיתוסים בכלל ועל מיתוס הבריאה ועל משמעותו המיוחדת במיתולוגיות עתיקות ר' פרימיטיוויות' ראה: M. Eliade, *Myth and Reality*, New York 1963

3 ראה: בראשית לא מד-נד; יהושע כ ד-ט; כד כז-כו.

4 על השימוש שעושה הלאומיות המודרנית בעבר המיתי ראה: A. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986

5 בנושאים אלה ראה את מחקרו המקיף של ג'ורג' מוסה, מחלוצי המחקר ההיסטורי של עיצוב הזכרון, על עיצוב זכרון מלחמת-העולם באירופה: G.L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, New York 1990

חקר במאמרו על שמות רחובות בתל-אביב את האופן שבו הם שימשו לשילוב הזכרון ההיסטורי היהודי והציוני במרקם הציבורי של העיר העברית הראשונה.⁶ בשנות השלושים הופיעו מצבות הזכרון הציוניות הראשונות בתל-חי ובחולדה. הציונות הוסיפה ללוח השנה ימי זכרון, ביניהם כ' בתמוז, יום מותו של הרצל, וי"א באדר, הוא יום תל-חי.⁷

העוצמה, שאפיינה את מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות, היתה פועל יוצא של המשמעות המיוחדת, שניתנה למלחמה בתודעה ההיסטורית הישראלית. חשיבות הנושא התבטאה לא רק באנרגיה הציבורית והפרטית הרבה, שהושקעה בהנצחה, אלא גם במידת החשיפה הרבה שזכתה לה בעיתונות הישראלית. כבר בשלב מוקדם החלו מופיעים סיכומים חלקיים על מפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות.⁸ למרות מרכזיותו של נושא ההנצחה בסדר היום הלאומי, רק לאחרונה החל מפעל ההנצחה הישראלי בכלל וזה של מלחמת העצמאות בפרט להיות מושא למחקר היסטורי. בין המחקרים העוסקים בהנצחת מלחמת העצמאות יש לציין את מחקרו של עמנואל סיוון, 'דור תש"ח: דיוקן, מיתוס וזכרון'.⁹ בספרו עוסק המחבר, בין השאר, גם בשאלת הנצחת חללי מלחמת העצמאות, אס-כי הוא מתמקד בעיקר בהנצחה הלא-מוסדית של גופלים באמצעות חוברות וספרי זכרון. במחקרי על אנדרטאות מלחמת העצמאות עסקתי בהיבט מוגדר של הדינמיקה של ההנצחה המוסדית של מלחמת העצמאות ובביטוייה בנוף באמצעות מצבות זכרון.¹⁰

מטרת מאמר זה היא לדון בתהליך ההנצחה הממוסדת של מלחמת העצמאות שיזמו והוציאו אל הפועל הרשויות העירוניות בתל-אביב ובחיפה. המאמר מנתח את 'כתיבתו' הרשמית של סיפור המלחמה המקומי והלאומי במרקם העירוני של כל אחת משתי הערים על-ידי אנדרטאות, שמות רחובות, ימי זכרון ולוחות זכרון, שהם אמצעי הנצחה מוסדיים סטנדרטיים. כמקורות שימשו מסמכים רשמיים, הנמצאים בארכיונים העירוניים של חיפה ושל תל-אביב. בנוסף נעשה שימוש בעיתונים עבריים מהתקופה, שדאגו לדווח באופן סדיר על התקדמות מפעל ההנצחה של מלחמת השחרור.

ניתוח מפעלי ההנצחה בשתי ערים נועד לאפשר הבנה טובה יותר של מאפיינים מקומיים של מפעל ההנצחה הציבורי. הבחירה בשתי ערים אלו דווקא אינה באה לטעון לחשיבות המיוחדת של המערכה הצבאית בהן או לייחודו של מפעל ההנצחה העירוני. למעשה היו עוד סיפורים מקומיים רבים אחרים, שנעשו למרכיב מרכזי של סיפור המלחמה, וכולטים בהם סיפורי עמידת הגבורה של קיבוצים כמו נגבה, נירים, דגניה, יד-מרדכי ומשמר-העמק. המייחד את תל-אביב וחיפה הוא

6 "ברגל, שמות לרחובות בתל אביב: פרק בהסטוריה תרבותית עירונית (1909-1933)', קתדרה, 47 (ניסן תשמ"ח), עמ' 118-132.

7 על ימי זכרון ישראלים ראה: C.S. Liebman & E. Don-Yihia, *Civil Religion in Israel: Traditional*, Berkeley 1983. *Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Berkeley 1983. לניתוח אנתרופולוגי-סמיוטי של התכנים ושל המבנה של טקסי יום העצמאות ויום הזכרון המרכזיים ראה: D. Handelman (ed.), *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge 1990.

8 ראה שתי דוגמאות: ז' וילנאי, המערכה לשחרור ישראל, ירושלים 1949; 'כיצד מנציחה האומה את זכר גיבוריה', דבר השבוע, 16 באפריל 1953.

9 תל-אביב 1991.

10 'War Memorials and the Commemoration of the Israeli War of Independence', *Studies in Zionism*, 13 (1992), pp. 57-77. על אנדרטאות בישראל ראה גם: א' שמיר (עורכת ראשית), גלעד: אנדרטות לנופלים במערכות ישראל, תל-אביב 1989; ע' אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיונולוגי, מגמות, 2, 34 (1992), עמ' 179-210.

העובדה, שמדובר בשתי ערים גדולות, שהמערכה בהן הסתיימה בנצחון חד-משמעי. המערכה בירושלים, לעומת זאת, לא הסתיימה בנצחון חד וברור: העיר העתיקה נפלה בידי הירדנים והקשר עם הר הצופים נותק. כמרכן יש לשים לב להבדלים באופי המערכה בין תל-אביב לחיפה. בחיפה, שאוכלוסייתה היתה מעורבת, יהודית וערבית, הגיעה המערכה לשיאה הדרמטי בפסח תש"ח, כאשר הכוחות היהודיים נחלו נצחון מוחלט על הכוחות הערביים בעיר; הלחימה באזור תל-אביב התמקדה בעיקר בקו התפר שבין העיר העברית לשכונותיה הערביות מדרום, והסתיימה עם כניעתה של יפו הערבית לאחר שכמעט כל תושביה נטשו אותה. בנוסף יש לציין, שבעוד בחיפה הסתיימה המערכה עם הנצחון הצבאי של כוחות ה'הגנה', הרי תל-אביב היתה מטרה להפצצות מהאוויר ולנסיונות הפגזה מהים מצד המצרים אף לאחר כינון מדינת ישראל. זאת ועוד, בחיפה היה תפקידו של האצ"ל שולי בלבד, ואילו בתל-אביב נטלו יחידותיו חלק פעיל בקרבות; בין פעולות האצ"ל בולטת ההתקפה על יפו, שהערכת הישגיה ומשמעותה היתה — ועודה — שנויה במחלוקת. זה המקום להדגיש, כי מאמר זה אינו עוסק בשאלת האמת ההיסטורית אלא באופן יצירתה של האמת המיתולוגית, שמצאה את ביטוייה בהנצחת האירועים ובשילובו של הזכרון ההיסטורי במרקם החיים העירוניים.

שמות רחובות

חיפה

לפני מלחמת העצמאות הורכבה רשימת שמות הרחובות בחיפה משני חלקים נפרדים מבחינת התוכן.¹¹ החלק היהודי-הציוני, בשכונותיה העבריות של העיר, הנציח את גיבורי ההיסטוריה היהודית ואת מנהיגי הציונות. החלק הערבי-הפלשתינאי, בשכונות הערביות של העיר, הנציח גיבורים ואתרים ערביים. שלטי הרחובות, כמו ככל הערים המעורבות, נכתבו בשלוש השפות הרשמיות של פלשתינה-ארץ-ישראל: אנגלית, שפת השלטון, למעלה, ערבית, שפת הרוב, באמצע, ועברית, שפת המיעוט, למטה.

למרות השינוי הדמוגרפי והפוליטי, סירבה עיריית חיפה, בשנים 1948-1951, לטפל בנושא החלפת שמות הרחובות. למעשה הוקפא המצב בתחום זה כפי שהיה באפריל 1948. הסיבה הרשמית לכך היתה הרצון לאפשר לעירייה החדשה שתיבחר — עירייה שאמורה היתה לשקף בהרכבה את התנאים החדשים שנוצרו בעיר לאחר אפריל 1948 — לבצע את השינויים הנדרשים.¹² בין השאר חשוב היה לערוך שינוי ארגוני — לרכז את נושא קביעת שמות הרחובות בידיה של רשות עירונית אחת, לעומת הביזור, שהיה נהוג קודם לכן, כשוועדי השכונות היו אוטונומיים לקבוע את שמות הרחובות שבתחומיהם. הבחירות המובטחות נערכו בראשית 1951, ובמקומו של שבתאי לוי הישיר

11 על שמות רחובות בחיפה ראה: א' בונה (עורך), לקסיקון לרחובות חיפה, חיפה 1980. לשאלת המאפיינים המבניים של פעולת החלפת שמות הרחובות בחיפה באביב 1951 ראה את מאמרי 'The Purge of Bismarck and Saladin: The Renaming of Streets in East Berlin and Haifa — A Comparative Study in Culture-Planning', *Poetics Today* 2, 13 (1992), pp. 351-367

12 מכתבי מזכיר העיר חיפה לתושבים, 26 ביוני 1949, 27 ביולי 1950, אע"ח, תיק 209.

והחולה נבחר אבא חושי, נציג מפא"י, שהוכיח נמרצות והחלטיות. עד מהרה מונתה ועדה מיוחדת, הוועדה לעניינים כלליים ולשמות רחובות, שתפקידה היה להציע שינויים בשמות רחובות. כבר בישיבה הראשונה של הוועדה הומלץ להעלות את העברית לראש השלט ולחוריד את הערבית ואת האנגלית לשורה השנייה. קביעה זו לא נגעה בתוכן, אך היה בכך הרבה יותר מאשר שאלה של צורה בלבד: השלטים צריכים היו לספר את סיפור ההגמוניה הלאומית העברית בישראל.¹³

ההימנעות מלחולל שינויים בשמות הרחובות הביאה ללחץ של ועדי שכונות ושל תושבי העיר, שהביעו בפניותיהם תמיהה על העדר כל פעולה ממוסדת בנושא. בחלק מהפניות גם הוצעו הצעות מפורטות בנוגע לשינויים המתחייבים. בתחילה היה העניין ממוקד בנושא שפת השלטים, או, לחילופין, סדר השפות. כך, למשל, המכתב הראשון שהגיע למשרדי העירייה בנושא זה באוקטובר 1948 קבע, שיש לשנות את השלטים באופן כזה שהעברית ראשונה, ואחר כך ערבית ואנגלית.¹⁴ דרישה זו הופיעה במכתב נוסף, שנשלח למועצת העירייה ביוני 1949.¹⁵ הדחף הראשוני היה למחוק מהנוף העירוני את נחיתות השפה העברית, כפי שהתבטאה בשפת השלטים. במקביל החלו להגיע בקשות ודרישות לשינוי תוכני של הטקסט. בפברואר 1949 פנה ועד שכונת תל-עמל בבקשה לקרוא את רחוב צלאח אד-דין, רחוב מרכזי בעיר התחתית, על-שמו של חלל.¹⁶ במכתב אחד הוצע להרחיק משלטי הרחובות את שמו של גנרל סטנטון, הכובש האנגלי של חיפה בשנת 1917, בגלל עמדתו האנטי-ציונית המוצהרת. באותו המכתב גם הובעה הדרישה להרחיק שמות ערביים: 'הגיע הזמן לשנות את שמות השכונות ... כמו גם את שמותיהם של הרחובות הנושאים שמות ערביים'.¹⁷ ועדה מיוחדת של ועד הדר-הכרמל הציעה להחליף כ-21 מתוך 100 השמות הערביים שהיו בחיפה (בסך הכול היו אז בחיפה כ-400 שמות רחובות); אזרח פרטי שחקר ובדק את מקורם של השמות — לפי עדותו, בהתייעצות עם ההיסטוריון ושר החינוך לעתיד בן-ציון דינבורג (דינור) — קבע, כי יש להחליף 43 שמות.¹⁸

כל ההצעות הללו כוונו ל'הלאמת' שלטי הרחובות על ידי שינוי השפה ולטיהורם מכל משמעות פוליטית אנטי-ציונית. אולם הפעולה הממשית לשינוי ננקטה לאחר הבחירות העירוניות של 1951. כבר הוזכר, כי בעקבות בחירות אלה הוקמה ועדה עירונית, שעליה הוטלה האחריות לנושא שמות הרחובות. במקביל הוסר המכשול לפעולה, וזאת הודות ליוזמתו של ראש העיר החדש, אבא חושי. מבחינתו היה שינוי שמות רחובות פעולת ראווה, שהוצאותיה מועטות והשפעתה ניכרת לעין מייד. אם-כי אין להפחית מכנות הלהט הפטריוטי, שהיה כרוך בעניין. למרות קיומה של ועדה מיוחדת לנושא שמות הרחובות, ראש העיר טיפל בנושא זה באופן אישי. באפריל הוא פנה לארגון ותיקי ה'הגנה' בחיפה וביקש ממנו למסור לו רשימה של שמות לרחובות ולכיכרות 'המנציחים אתרים חשובים במיוחד במהלך המערכה על שחרורה של העיר'. ההצעה הגיעה יום לאחר מכן, והיא כללה 41 שמות שצריך היה, לדעת הארגון, להנציחם, ביניהם שמות 'שירותים, יחידות וקרבנות של

13 פרוטוקול ישיבת הוועדה לעניינים כלליים ולשמות רחובות, 12 במארס 1951, 11 ביוני 1951, שם.

14 מכתב לעיריית חיפה, 19 באוקטובר 1948, שם.

15 מכתב לסגן ראש העיר חיפה, 26 ביוני 1949, שם.

16 פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר החללים שנפלו על הגנת חיפה ושחרורה, 8 במארס 1949, עמ' 1, אע"ח, תיק 160.

17 מכתב לראש עיריית חיפה, 27 במארס 1949, אע"ח, תיק 209.

18 הצעה לשינוי שמות רחובות, עם מכתב נלווה, התקבלה במועצת העיר ב-23 בספטמבר 1951, שם.

ההגנה.¹⁹ באותו היום ביקש ראש העיר מוועדת השמות להציע שמות חדשים.²⁰ בה בעת דנה מועצת העיר בשאלת השמות, והחליטה, כי לכבוד יום העצמאות המתקרב ייקבעו בעיר 5 שמות חדשים. מאוחר יותר, ללא דיון נוסף, נוספו עוד 3 שמות לרשימה.²¹

עיון ברשימת השמות הללו מגלה, כי נועדו לתת ביטוי הן לסיפור הלאומי והן לסיפור המקומי של שחרור העיר בנוף העירוני.²² ההיבט הלאומי התבטא בשמות רחוב העצמאות, רחוב קיבוץ גלויות ורחוב שיבת ציון. שם אחד — מעלה השחרור — התייחס במפורש לסיפור המקומי, מה גם שהודגש כך שהשם ניתן לרחוב שהיה אתר קרבות מרכזי בעיר. בקריית חיים נקראה כיכר בשם כיכר הזכרון. שלושה שמות — שדרות ההגנה,²³ רחוב המגינים ורחוב הגיבורים — התייחסו הן לסיפור המקומי והן לסיפור הלאומי.

השמות הללו הופיעו כשמותיהם של רחובות מרכזיים בעיר התחתית, הערבית לשעבר. למעשה, השמות החדשים החליפו שמות קודמים, ביניהם זה של הגיבור המרכזי של המיתוס הערבי-הפלשתינאי, צלאת אד-דין, ושל המלך ג'ורג' החמישי, נציג מובהק של המורשת הבריטית-הקולוניאלית, שלאחר מותו, בשנת 1936, נקראו על-שמו רחובות בכל ערי ארץ-ישראל, ערביות ויהודיות כאחת. מטרת הפעולה לא היתה סילוקם של שמות אלה; הם נעלמו כי המקום שתפסו על שלטי הרחובות המרכזיים היה נחץ, והעיר התחתית, הערבית לשעבר, הציעה מאגר מוכן של רחובות מרכזיים, שיכולים היו להתאים להצגת אירועי תש"ח בעיר. לפעולת ההחלפה היה מימד נוסף: ביטוי סמלי לנצחון שהושלם באפריל 1948. המנוצחים הפסידו לא רק את בתיהם, אלא גם את הזכות לספר על שלטי הרחובות את סיפורם הלאומי.

תל-אביב

בתל-אביב, שלא כמו בחיפה, לא הביאה המלחמה לשינוי דרמטי במבנה הדמוגרפי-הלאומי של האוכלוסייה, והמערכת הפוליטית ראתה עצמה מלכתחילה מוסמכת לפעול, ללא עיכוב והסתייגויות, להתאמת המבנה הסימבולי של המרחב העירוני למציאות החדשה, שנוצרה עם ייסוד מדינת ישראל. כמו בחיפה, השאלה הראשונה שעלתה לדיון היתה שאלת שפת השלטים, וזאת כבר בדצמבר 1948.²⁴ מאוחר יותר בוצעו שינויים תוכניים. המרכזי בין השמות החדשים שהוצעו היה השם עצמאות, שביטא באופן מובהק ביותר את משמעות התמורה שחלה. אולם לתל-אביב, בניגוד לחיפה, לא נמצאו רחובות ראשיים שניתן היה לשנות את שמותיהם; יפו הערבית לשעבר לא היתה חלק מהמרכז העירוני כמו חיפה התחתית. הפתרון שנמצא בתל-אביב היה נטיעת גן ציבורי גדול, שנקרא בשם גן העצמאות, באזור המחנה (הצבאי) מחנה יונה. טקס נטיעתו על-ידי תלמידי בתי-

19 תזכיר של ארגון ותיקי ההגנה בחיפה למזכיר מועצת העיר, 16 באפריל 1951, שם.

20 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 16 באפריל 1951, שם.

21 מכתב מזכיר מועצת העיר למחלקת הטלפונים העירונית, 24 במאי 1951, שם.

22 לעניין זה ראה: מ' רון, רחובות מספרים: מסיפורי ההגנה בחיפה, חיפה 1988, שם ניתן ה'סיפור' שמאחורי שמות הרחובות. בדברי הקדמתו מדגיש ראש העיר את הערך החינוכי שיש להנחלת המורשת לתלמידי בתי הספר של חיפה.

23 במרוצת הזמן הופיעו שמות נוספים, שהנציחו את פעילות ההגנה ואת גיבוריה, כך שסך-הכול מיוצגת ההגנה בשמות 18 רחובות. ראה: שם.

24 ראה: דבר, 6 בדצמבר 1948.

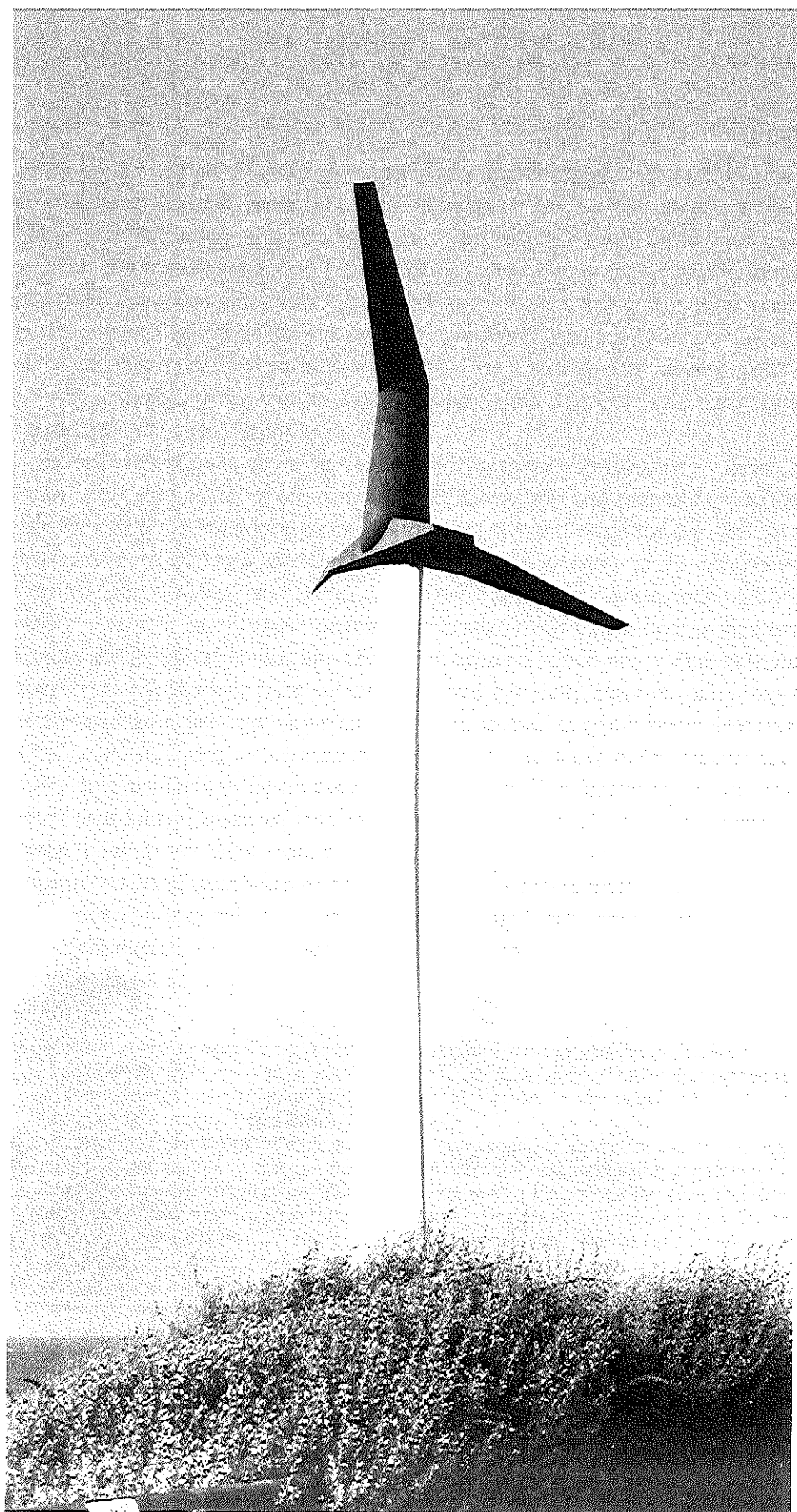
הספר העירוניים עמד במרכז אירועי יום העצמאות תש"י. גם המגינים כוּבְּדוּ על-ידי נטיעת חורשה לזכרם — ביום העצמאות תש"א — ששמה, 'יער המגינים', היה ללא ספק יומרני לנוכח היקף הנטיעה.²⁵ בתוכנית המקורית, שנדונה בשנת 1951, דובר על חורשה בשטח של 100 דונם באתר המצוי כקילומטר מזרחה מגשר הירקון. כשהנטיעה החגיגית תקיף 10 דונם בלבד.²⁶ בשנה שלאחר מכן הוחלט להעביר את הנטיעה לדרום העיר, וכאן עמדו על הפרק אתרים בשני כפרים ערביים נטושים: מנשיה, בפאתי יפו, ואבר-כביר, על הדרך המובילה לירושלים. ההגיון היה ברור — הגנת העיר היתה קשורה לאזור דרום העיר, לאזור התפר שבין תל-אביב ליפו והכפרים הערביים בסביבה.²⁷ משמעות החורשה היתה לא רק בשמה. טקס הנטיעה עצמו סימל את החיים החדשים המשתרשים באתר הכפר הערבי לשעבר.

לנטיעת החורשות נוספה קריאת שמות רחובות וכיכרות. לקראת יום העצמאות תש"י התפרסמה הודעת עיריית תל-אביב על כוונתה להעניק שמות ל-22 רחובות ישנים וחדשים לציון מלחמת השחרור. הרשימה כללה את השמות הבאים: אילת, פלמ"ח, ההגנה, הגיבור האלמוני, נגבה, עמק אילון, גוש-עציון, שער הגיא, באר-שבע, הר ציון, הר-טוב, משמר-הירדן, נהריים, לוד, הנצחון, ל"ה, ט"ז (גיבורי עטרות), שני הטייסים, גדודי מח"ל, הפורצים, דוד מרכוס, כיכר הכובשים. רשימה זו מוקדשת בעיקר לסיפור המלחמה בכללה ולא דווקא לסיפור המערכה המקומית. המיוצגת באופן ישיר על-ידי שם אחד בלבד: כיכר הכובשים (בפועל היה זה רחוב הכובשים, לשעבר רחוב מאה שערים), לזכרם של כובשי יפו. השם ראוי לציון. בשפה ההרואית הרשמית, שנוצרה בהשראת ה'הגנה', המלחמה היתה מלחמת מגן, שהביאה בעקבותיה שחרור ערים וחבלי ארץ: הציונים המועדפים היו אפוא מגינים או משחררים.²⁸ עם אימוץ המונח 'כובשים' נעשה שימוש בציון שהיה חלק של המינוח שנקט האצ"ל. הדבר רימוז על כך שעיריית תל-אביב, שנשלטה על-ידי הגוש האזרחי, אימצה את גרסת האצ"ל לגבי חלקן במערכה על יפו. חלק חשוב מהסיפור ההרואי מיוצג על-ידי שמות יישובים ומקומות. שנכבשו על-ידי האויב (גוש-עציון, נהריים, משמר-הירדן): נתינת שמות אלה היתה בגדר פיצוי סמלי על היעלמותם ממפת היישובים. חלק אחר הוקדש לגיבורי הנצחון (דוד מרכוס, הל"ה, הט"ז, גדודי מח"ל, שני הטייסים והגיבור האלמוני) ולאתרי קרבות (נגבה, עמק אילון, גוש-עציון, משמר-הירדן וכו'). ניתן לראות ברשימה זאת מפתח של סיפור המלחמה.

25 השם המוצע עורר את זעמה של הקרן הקיימת, שראתה עצמה כבעלת הזכויות עליו: 'הצענו לכם לשנות את שם המטע המקומי הזה כי אותו השם נקרא קודם לכן על היער הגדול שניטע על ידי הקק"ל לזכר חללי מלחמת השחרור', ארכיון היסטורי עיריית תל-אביב [להלן: אעת"א], 3/33/4. השימוש שנעשה בשם זה בתל-אביב מלמד על קליטתו המידית במערכת התרבותית הישראלית.

26 פרוטוקול ישיבת הוועדה העירונית תל-אביב לחגיגות יום העצמאות, 27 במארס 4 באפריל 1951, שם.
27 את הבעלות על הרעיון תבע לעצמו מר שבתי תגר, חבר 'הגנה' מתל-אביב, שלפי דיווחו, סייר עם ראש העיר רוקח ב-10 במאי 1948 באבר-כביר מייד לאחר כיבושה, וכבר אז הביע לפניו את המשאלה 'להפוך אחת ולתמיד את הגבעה לגן ציבורי לזכר הנופלים והמגינים', ראה: מכתבו של תגר לראש העירייה, שם. לטקס החגיגי הוזמנו יחידת צבא, יחידת משטרה, ותיקי ה'הגנה', מועצת יד-לבנים וחברי מועצת העירייה. ראה: פרוטוקול ישיבת הוועדה העירונית תל-אביב לחגיגות יום העצמאות תש"ב, 6 במארס 1952, שם.

28 יש לציין שבנגוריון התייחס ביומן המלחמה שלו באופן עקיב ל'כיבוש' ולא ל'שחרור' אזורים או יישובים ערביים: 'עזרא מוסר שהלילה כבשנו את כאוכבה, בקו ג'וליס-חוליקאת', 'הבוקר בשעה 5-6 הגענו וכבשנו מלכיה', ראה: ד' בנגוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, בעריכת ג' רבלין וא' אורן, ג, תל-אביב 1983, עמ' 751, 788.

אנדרטה לזכר הטייסים
דוד שמרינצק ומתתיהו
סוקניק בגן העצמאות
בתל-אביב

אנדרטה לזכר 'מגיני תל-
אביב וכובשי יפו' ב'גן
הכובשים', על גבול
יפו-תל-אביב

רבים מהרחובות היו חדשים, כמו אלה שבשכונת יד-אליהו (גולומב) שהנציחה בשמה את אחד המפקדים הראשיים של ה'הגנה'. מבחינה זאת סיפור מלחמת השחרור הופיע בפרוורים — לפחות בתקופה הראשונה לקיומם — ולא במרכז העירוני, שם היו השלטנים תפוסים. בצפונה של העיר, שעדיין לא היה בנוי בתקופה זו, החליטה עיריית תל-אביב לקרוא לכיכר בשם 'כיכר המדינה'. ובשנת 1951 אף הועלתה ההצעה שטקס הענקת השם לכיכר יהיה האירוע המרכזי של יום העצמאות, אלא שלבסוף הוחלט להעדיף את טקס נטיעת יער המגינים באבו-ככיר.²⁹ עורק התנועה המקיף את הכיכר נקרא בשם ה"א באייר, ואחד הרחובות היוצאים ממנו נקרא רחוב תש"ח — שניהם שמות שלא הופיעו ברשימה שנזכרה לעיל. טקס קריאת הרחובות בשם סיפק, במקרים נבחרים, הזדמנות לאירוע חגיגי. מקרה כזה היה טקס הנצחת הטייסים מתי סוקניק, אהרון דויד שפרינצק ומודי אלון בשם דרך הטייסים. בטקס נכחו מפקד חיל האוויר וגנבדי העיר תל-אביב. ראש העיר, ישראל רוקח, קבע בנאום שנשא באירוע את המשמעות שיש לייחס לפעולת ההנצחה בעיצובו של זכרון קולקטיבי: 'הפרט יתכן ושוכח, אך העם איננו שוכח את גיבוריו ומעללי גבורתם'.³⁰

תל-אביב וחיפה הנציחו את זכר הנופלים באמצעות שמות כמו הגיבורים, הבנים (או באופן ברור יותר: יד לבנים), הגיבור האלמוני וכדומה. שמות אלה לא הדגישו את ההקדמה העירונית דווקא. תל-אביב וחיפה, כמו ערים רבות אחרות, סירבו בתקיפות מנומסת להנציח שמות של חללים בודדים באמצעות שמות רחובות. מדיניות זו היתה ברורה לנוגעים בדבר כבר בשנת 1949: 'ובקשר לבקשת אמך כי יקרא אחד הרחובות בתל אביב על שמו [של חלל], ידוע לנו לפי נסיונו הקודם כי אין העיריה נכונה להענות הודיע באותה שנה משרד הבטחון לאחתו של נופל.³¹ לאחר החלפת שמות הרחובות בחיפה באפריל 1951 הוצפה העירייה בגל פניות של הורים שכולים, שביקשו לקרוא רחובות על שמות בניהם שנפלו.³² תשובת העירייה היתה בכל המקרים האלה שלילית: '... צר לי להודיעך כי לאחר שיקולים רציניים של הבעיה הגיעה הנהלת העיריה למסקנה כי אין אפשרות להנציח את זכרם של כל קדושינו שנפלו במלחמת השחרור, כל אחד כפרט. למען מנוע הפליות הוחלט כי העיר תנציח זכרם של כל חלליה ככלל ותביע בדרך זו הערכתה והוקרתה לנופלים ולבני משפחתם'.³³ יוצא מכלל זה נמצא ברחובות, שהנציחה — לכבוד יום העצמאות החמישי — את זכר חלליה באמצעות קריאת רחובות על שמותיהם. תל-אביב וחיפה, כמו רשויות אחרות, בחרו בדרך ההנצחה הקולקטיבית, והאנדרטה המרכזית, שבה רוכזו שמות כל החללים, אמורה היתה לכבד את זכר הנופלים, להפיס את המשפחות השכולות ולהציג את סיפור ההקרבה העירונית באופן מפורט ומרוכז בעת ובעונה אחת.

29 ראה: הצעת תוכנית חגיגות יום העצמאות תש"א בתל-אביב [ללא תאריך], אעת"א, 6/10.

30 מצוטט מתוך: דבר, 23 במאי 1952.

31 מכתב ממדור הלוואים לאחתו של חלל, 2 במאי 1949, ארכיון צה"ל (לבקשת הארכיון לא ניתנו פרטים מזהים). לעומת זאת, ידוע על מקרים בודדים, שבהם הנציחה המשפחה את זכר בנה שנפל באמצעות שלט פרטי. כך, למשל, משפחתו של הטייס דניאל בוקשטיין הנציחה את זכרו באמצעות שלט זכרון, שנקבע בכניסה לבית המשותף ברחוב בן-יהודה 126 בתל-אביב, שבו התגורר (המשפחה עדיין מתגוררת באותו בית). לוח זכרון זה הכריז על הבית כעל אתר היסטורי, והיה מעין תחליף לשם רחוב, אלא שמידת החשיפה הציבורית של שלט כזה, הנסתר מעין העוברים ושבים, קטנה מזו של שלט רחוב רגיל.

32 כמה ממכתבים אלה גוללו מסכת של טרגדיות משפחתיות ואישיות, ראה: אעת"ח, תיק 209.

33 מכתב ממזכיר עיריית חיפה לאב שכול, נובמבר 1951, שם.

חיפה

סיפורה של האנדרטה העירונית בחיפה הוא למעשה הסיפור כיצד לא נבנתה האנדרטה העירונית המרכזית. וזאת למרות המאמצים הרבים שהושקעו ביוזמה זו. הדרישה המקורית היתה של נציגי חטיבת כרמלי ושל קצין הסעד של החטיבה, שביקשו להקים מפעל להנצחת 'קדושינו שנפלו על הגנת חיפה ושחרורה'.³⁴ מועצת העיר החליטה למנות ועדה, שתציע תוכנית למפעל. יש להדגיש שלוש נקודות: היוזמה באה מהלוחמים, שהיה להם אינטרס מיידי בהנצחת חביריהם — ובאופן מובלע בהנצחת עצמם — והעירייה נענתה ליוזמה; הבקשה המקורית התמקדה בזכר הנופלים; הדיון הראשוני התקיים בשלב מוקדם יחסית — המערכה על חיפה אמנם הסתיימה, אך מלחמת העצמאות עוד לא תמה, ולמעשה כאשר נערך הדיון במועצת העיר התקיימו הקרבות האחרונים בנגב נגד הצבא המצרי.

הוועדה, בראשות דויד הכהן, צריכה היתה לתת מענה על שלוש שאלות עיקריות: מה אמורה האנדרטה להנציח? היכן תוקם? כיצד תתקצב? מבחינת המקום, לאחר שהוסכם כי יש להקים אנדרטה מרכזית אחת, הוצגו חלופות אחדות, ובהן אדמת פרשלי, אדמת רושמייה (שם התחוללו קרבות), הרחבה מול תחנת הרכבת התחתית, כיכר חמרה והמגרש מול בית העירייה. הצעה אחרת היתה להקים את האנדרטה במקום מרכזי על הכרמל, כך שתיראה לעין כול. ההצעה להקים את האנדרטה מול רחבת בית העירייה זכתה לתמיכת רוב חברי הוועדה: 'יש לסכם כי המקום היחיד המתאים הוא המגרש מול בית העירייה ואני בטוח שהממשלה ומר בן-גוריון בראשה יתנו את ידם למפעל זה. ויעמידו את המגרש לרשותנו הואיל וברור לי כי ענין זה מאוד קרוב ללבבות אנשי הממשלה ואין כל חשש שמא המגרש לא יוקצע [כך!] למפעל קדוש זה'.³⁵

שאלה אחרת היתה למי יוקדש מפעל ההנצחה — לזכר הנופלים על שחרור חיפה או לזכרם של בני חיפה, שנפלו גם במקומות אחרים. ההכנות להקמת אנדרטה עירונית ברחובות לזכר כל בני העיר שנפלו השפיעו על הדיונים בוועדה.³⁶ והיא החליטה, שיש להקדיש את האנדרטה לזכר כ-400 החללים בני חיפה שנפלו במלחמה.³⁷ אשר למבנהו של מפעל ההנצחה, לא היו חילוקי דעות בנוגע למקום המרכזי שיתפסו בו האנדרטה והגן סביבה.³⁸ מאוחר יותר, נקבע, כי תוכנית ההנצחה תכלול גם מוזאון צנוע, שיספר את סיפור ההגנה על חיפה והמערכה עליה. במפרט התחרות הפומבית להקמת אתר הזכרון התבקשו המשתתפים לתכנן את הפריטים הבאים: גן, מצבה (כולל הצעה לקביעת מקום השמות והכתובות), בניין בית-נכות וחדרי זכרון וכן 'פינת ייחוד' עם מקום לנר תמיד 'אשר יוכל לשמש מקום להתייחדות למשפחות הנופלים בימי אבלם האינדיבידואליים'. המטרה

34 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 3 בינואר 1949.

35 פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 11 בפברואר 1949, עמ' 2, אע"ח, תיק 160.

36 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה של הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 17 בפברואר 1949, עמ' 1, שם.

37 שם. השינוי בתפיסה הראשונית, שלפיה מטרת המפעל היתה להנציח את זכר הנופלים במערכה על חיפה, לא גרם לשינוי שמה של הוועדה, והיא המשיכה להיקרא הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה.

38 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה של הוועדה להנצחת זכר הנופלים על הגנת חיפה ושחרורה, 8 במרץ 1949, עמ' 2, שם.

רחוב
הגיבורים

29

לשיחורור היפה-חשן

בקרבות המפרעים במלחמת יום-הקדש
נחש בית זה עי מילקה ב מכלתה
נחור ב'פ הי'ש מורבת ביהודי ארם
נלומה במילקה בנבורה חנה אש
קטלנה משה עשרים ואחת שנה
שדעה מהלוחמים נפל ששה עשר
נמצאו הנחשים והשישי
לחלום עי שיחורר העיר

לוח זכרון על חומת
הבטון שהקיפה את בית
הנג'אדה לשעבר, ברחוב
הגיבורים בחיפה

דרך העצמאות

طريق هاعصاؤوت

HA'ATZMA'UT ROAD

שלטים חדשים בחיפה:
דרך העצמאות (מקודם
— דרך המלכים)

רח' הכובשים 47

(לזכר כובשי יפו)

RECHOV HAKOVSHIM

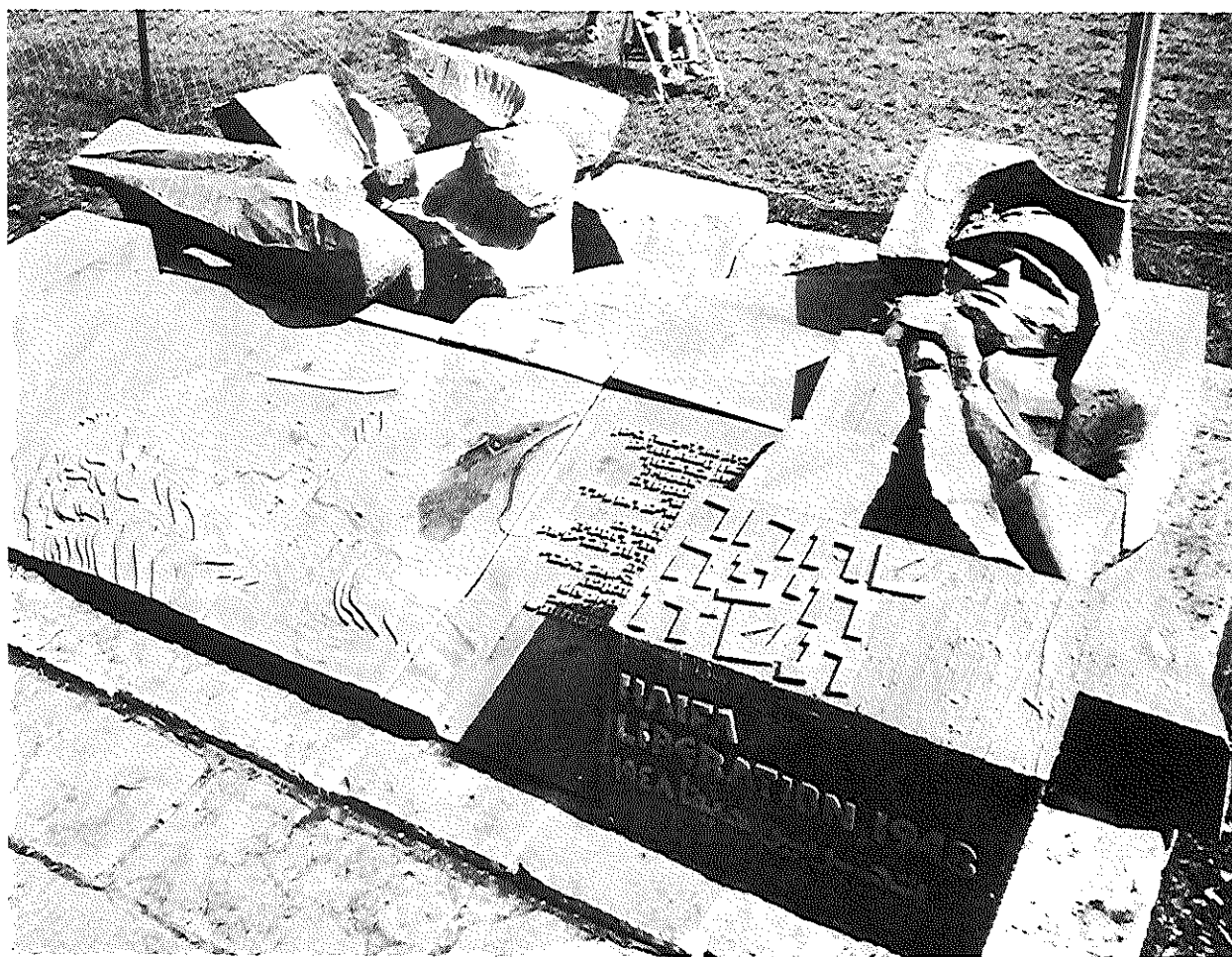
אלי

שלטים חדשים בתל-
אביב: רחוב הכובשים
(מקודם — רחוב מאה
שערים), רחוב אילת
(מקודם — רחוב
בוסטרוס)

רחוב
אילת

רחוב
RECHOV EILAT شارع ايلات

52

אנדרטה לזכר הגופלים
במערכה על חיפה בגן
הזכרון, הכרמל

המוצתהרת של מפעל ההנצחה היתה להציב יד להגנה ששחררה את חיפה: תסמל את שחרורה של העיר: להנציח את השמות (מספרם למעלה מ-400) של אנשי ההגנה והתושבים היהודים אשר נפלו בשטח חיפה רבתי בימי מלחמת השחרור. בין אם היו מבני חיפה ובין אם היו ממקום אחר ושל כל בני חיפה שנפלו על הגנת המולדת מחוץ לחיפה בכל מקום אחר בארץ.³⁹

בסך-הכול הוגשו לוועדה הציבורית 21 תוכניות, ונימוקי חבר השופטים התפרסמו באפריל 1950.⁴⁰ בתחרות זכתה תוכניתו של האדריכל יהודה אונגר מחיפה. היא קיבלה את מירב הנקודות

39 מצוטט מתוך 'תנאי ההתחרות לתכנון [כך!] מצבת הזכרון בחיפה', בארכיון אגודת המהנדסים והאדריכלים, תל-אביב. למרות ההגדרה הרחבה של שלוש הקבוצות עדיין היו שחששו שהכוונה היא לבני חיפה בלבד, כמו אותו אב תל-אביבי, שבנו נהרג בחיפה, והוא מחה בכתב למזכיר העיר חיפה על כך שבנו לא יונצח במסגרת מפעל הזכרון, ראה מכתב של אב שכול לא' כלפון, מזכיר עיריית חיפה [ללא תאריך], התקבל ב-25 ביוני 1950, אע"ת. תיק 160. מזכיר העיר הבטיח, בתשובתו לאב השכול, כי האנדרטה תנציח גם את זכר הבן, 'כי ברור שאין כל הפליה בין קרובינו אזרחי חיפה ואזרחי עיר אחרת', ראה: מכתב כלפון לאב השכול, 2 ביוני 1950, שם. על נימוקי השופטים בהחלטתם ראה: פרטיכל ההתחרות לתיכנון מצבת הזכרון בחיפה [ללא תאריך], שם.

בגלל אופי הכיכר האזרחית, שהוצעה בה, ובגלל השילוב הארכיטקטוני המושלם בין המצבה ובין המודאון. בפרס השני זכתה תוכניתם של האדריכל שמואל רוזוב ושל בנו ארי רוזוב. לדעת השופטים, המצבה שהציעו השניים 'נותנת ביטוי פלסטי עז למגמת הנושא, ויש בה ציור יפה של הקישוטים ובוודאי היתה מדברת אל לב בני חיפה הכובשים יותר מכל מצבה מוצעת אחרת'. חסרונה העיקרי היה השילוב הפחות מוצלח בין המרכיבים השונים של האתר. תוכנית אחרת שזכתה בפרס השני היתה תוכניתם של הסטודנטים מהטכניון נחום זולוטוב וישראל לויט. והיא צוינה לשבח בזכות 'השילוב היפה של הרחבה וגינה; צורך טבעי של המשטחים שלפני המצבה ובית הנכאת; איתור נכון של המצבה בקצה הגבעה'.⁴¹

כנהוג במקרים כאלה, האנדרטה הוצגה כממשות לפני שהוקמה. תאריך היעד החשוב הראשון להקמת האנדרטה היה יום השחרור, שנחוג בחיפה ב-19 באפריל 1949, לציון שנה למערכה על העיר. ההודעה על טקס חנוכת אבן הפינה לאנדרטה היתה בעצם ההודעה הפומבית על מפעל ההנצחה, שיש ברעת העירייה להקימו, והנחת אבן הפינה עצמה היתה שיאו של טקס האזכרה לתללים. השטח שייך היה, כאמור, לממשלה, והעירייה נזקקה לאישור מיוחד של ראש הממשלה ושל שר האוצר, אליעזר קפלן. להנחת אבן הפינה באתר.⁴² העירייה נסמכה בבקשתה על כך שכבר בשנת 1937 אישר הנציב העליון להקים גן ציבורי בשטח הפתוח מול בית העירייה, שטח שהיה רכוש הממשלה. העירייה קיבלה אישור להנחת אבן הפינה, והודתה לממשלה על היענותה הנדיבה.⁴³ ואולם הממשלה מיאנה להעניק את השטח כולו לעירייה, וביקשה להקים בחלקו העליון, הפונה לבית העירייה, בניין או בניינים ציבוריים. בשלב מסוים אף נקבע, כי רק חלק קטן מהשטח יימסר לעירייה להקמת האנדרטה.⁴⁴ כעסם של האחראים על פרויקט ההנצחה על הצעת המשרדים הממשלתיים היה מובן.⁴⁵ הם ראו בכך הפרה של ההבנה, שלדעתם הושגה כבר במאוס 1949, לפני הנחת אבן הפינה. הם סברו, כי 'המטרה הקדושה אשר למענה מיועד המגרש מחייבת שהחלק העליון מהמגרש יוקדש כולו לגן ציבורי ומצבת הזכרון... הכרחי שחזית המגרש הפונה לבית העירייה תישאר חופשית מכל בנין למען לא יוסתר המראה לצד הים והמראה מהים למצבה ולבנין העירייה...'.⁴⁶

העיכוב המתמשך בהוצאה לפועל של התוכנית למפעל ההנצחה עורר רוגז ציבורי, והעירייה הואשמה בעיקר בהזנחה ובהתרשלות במילוי החובה הקדושה לזכר הנופלים. כבר בדצמבר 1949 מחה המפקד הצבאי של מחוז חיפה על מצבו של האתר: 'תשומת ליבי הופנתה לכך כי הכיכר מול בנין העירייה, שהוקדשה להקמת מצבה לזכר חללי חיפה, משמשת עתה כמקום החסנה לכל מיני

41 הצעה שנקנתה אך לא זכתה בפרס היתה זו של האדריכל אשר חירם, שתוכניתו לעיצוב בתי הקברות הצבאיים זכתה בפרס הראשון בתחרות המיוחדת שהוכרזה למטרה זו, והיא שקבעה את דמותו של בתי הקברות הצבאי הישראלי.

42 סיכום פגישה בין נציגי ועדת ההנצחה, עיריית חיפה, ומחלקת יערות וקרקעות המדינה / מדינת ישראל, הממשלה הזמנית, 12 באפריל 1949, שם. ראה גם את מכתבו של לוי, ראש עיריית חיפה, אל בן-גוריון [ללא תאריך] ואת מכתבו של חושי אל קפלן, 26 במאוס 1951, שם.

43 ראה: מכתב מאת יו"ר ועדת ההנצחה אל יו"ר דורי, הרמטכ"ל, 22 במאוס 1949, אע"ח, תיק 160.

44 ראה מכתבו של חושי אל בן-גוריון, שבו נמסרת השתלשלות הפרשה, אע"ח, תיק 160א.

45 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה, 28 באוגוסט 1950, אע"ח, תיק 160.

46 ראה את מכתב התודה של עיריית חיפה אל א' קפלן, שר האוצר (בהמשך למכתב מה-17 במאוס ולמברק מה-27 במאוס 1949) על הרשות להניח את אבן הפינה, שם.

חמרי בנין וביוב. לאחר שאבן הפינה למצבה זו נורתה ביום השנה לשחרור חיפה בטכס פומבי, נראה לי שמוש חילוני זה כאין [כך!]: חלול הקודש'.⁴⁷ באוגוסט 1950 שלח מזכיר העיר מכתב בוז הלשון למהנדס העיר: 'ברצוני להסב את תשומת לבך כי הועד הציבורי לארגון ההורים השכולים לוחצים עלי בנידון זה. נראה לי שהענין באמת לוקח זמן רב, בעוד שערים ומועצות אחרות כבר הקימו את המצבות שלהן'.⁴⁸

במקביל ליוזמה של העירייה להקים אנדרטה, שתספר את סיפורה הכללי של העיר, הקים ועד שכונת נווה-שאנן מצבת זכרון לחללי מלחמת השחרור. העירייה הביעה נכונות להשתתף בפרויקט. ומהנדס העיר אף הציע בישיבת מועצת העירייה להקציב סך של 2,000 לירות לשם השלמת בניין הגן (ששמו נקבע לגן הגיבורים) ונטיעתו.⁴⁹ בראשית 1951, לאחר שנכנס ראש העיר החדש, חושי, לתפקידו, 'הזכיר' לו תושבים את ההכרזה הפומבית והחגיגית על הקמת האנדרטה העירונית: 'מה בנוגע לאנדרטה [כך!] האומללה שמול בית העירייה?'.⁵⁰ גם אלה שהיה להם עניין ישיר בהנצחה פנו לראש העיר החדש בטרוניה 'על ההזנחה הפוגעת שבה מטפלת עיריית חיפה זה שנים בהקמת יד לכושי חיפה'.⁵¹ נציגי משפחות חללי חיפה אף ביקשורתבעו בייאושן לבנות אנדרטה נפרדת לזכר 22 החללים שנפלו בעת המערכה על חיפה.⁵²

באפריל 1952, לאחר מאמץ שנמשך כשלוש שנים, נתנה הממשלה את אישורה לשימוש בשטח שהובטח. לכאורה נפתחה הדרך לבניית האנדרטה, אלא שעתה, עם קבלת השטח, התברר כי אין תוכנית מוסכמת לבנייה. ראש העיר החדש ביקש להאדיר את מפעל ההנצחה באמצעות מצבת זכרון מונומנטלית, שתבוא במקום המצבה הצנועה, שהוצעה בתוכנית הזוהרה.⁵³ את הפתרון שחיפש מצא ראש העיר בפגישה עם הפסל היהודי-האמריקאי ג'ו דוידסון, באוקטובר 1951.⁵⁴ דוידסון הציע להקים מגדל ענק בגובה 70 מטר ובצורת מגן דויד, שבו תעבורנה 7 מעליות, שתסענה מבקרים לראש האנדרטה, ולהציב בראש האנדרטה פסלים ותבליטים של אמנים ישראליים; בין השאר הוצע להציב שם 6 לפידים, מנורה ואפילו, כראוי לעיר נמל, מגדלור. ראש העיר התלהב, וביקש מהאמן להציע תוכנית מפורטת.⁵⁵ האמן נענה, אלא שתודשים ספורים לאחר מכן מת.⁵⁶ בזה לא תם

47 מכתב מאת סא"ל נ' ברוש, מפקד מחוז חיפה, אל ראש העירייה, 15 בדצמבר 1949, שם.

48 מכתב מאת כלפון, מזכיר עיריית חיפה, אל מהנדס העירייה, 16 באוגוסט 1950, שם.

49 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 19 בספטמבר 1950, סעיף 13.

50 מצוטט ממכתב של תלמיד בית-הספר הריאלי אל ראש העירייה חושי, 1951. הכוונה היתה, כנראה, לאבן-הפינה שנורתה ב-1949.

51 מכתב ותיקי גדוד 22 לראש עיריית חיפה, 5 בדצמבר 1952, שם.

52 מכתב של נציגי 'ארגון האלמנות וההורים השכולים של גיבורי האומה' אל ראש עיריית חיפה, 27 ביוני 1951, שם.

53 חושי קיים קשר בעניין זה עם הפסל נתן רפפורט. ראה את מכתבו של רפפורט אל ראש העיר, 4 בינואר 1951, שם.

54 דוידסון, שהתפרסם כמי שפיסל דמויותיהם של אנשי ציבור מפורסמים, ביקר בארץ פעמיים, באפריל ובאוקטובר 1951, במטרה לפסל את ראשו של בן-גוריון. על ביקורו של האמן בארץ ראה: ע' אליגון, 'שיחה עם ג'ו דוידסון', דבר השבוע, 28 ביוני 1951, עמ' 15.

55 ראש העיר התפעל מהתפיסה המונומנטלית ומרבי-התכליתיות של האנדרטה, שצריכה היתה להנציח לא רק את המערכה על חיפה אלא גם את תולדות ההגנה וההעפלה. מרכיב נוסף, שנשא חן בעיני חושי, היה הצעתו של דוידסון לשתף אמנים ישראליים נוספים בפרויקט. ראה: פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 24 במארס 1952.

56 במכתב התנחומים, ששלח חושי למנהל ענייניו של דוידסון, חזר והדגיש, כי למפגש ביניהם היה היבט רשמי:

העניין. הסקיצה הראשונית עברה לרשות באי-כוחו של דוידסון בארץ. ראש העיר המשיך לגלות עניין רב בתוכנית, אך לא היה בכך כדי לקדם את הפרויקט. בינתיים התברר כי לפרשה יש גם היבט חוקי: לאחר שנערכה תחרות פומבית ונקבעה התוכנית הזוכה, חייבו כללי הנוהל התקין והנוהג המקובל לממש תוכנית זו.⁵⁷ כפשרה הציע ראש העיר להקים ועדה, שתבדוק את שילוב האנדרטה של דוידסון עם תוכנית האתר, שנקבעה בתוכנית הזוכה.⁵⁸ המשתתפים בוועדה התנגדו בחריפות להצעה בהעלותם שיקולים אסתטיים. לדעתם, לא התאימה האנדרטה כלל וכלל לאתר, ובנוסף הובעה התנגדות עקרונית למונומנטליות. יוחנן רטנר מהטכניון התנגד לאובליסק, וטען, שאין לאנדרטה המוצעת כל קשר הגיוני עם הסביבה: 'כמו רהיטים בחדר בלתי מסודר עומדים פה אובייקטים שונים ומפוזרים'.⁵⁹ בדעה זו תמכו גם חברים אחרים בוועדה.

התנגדות הוועדה הכשילה את רעיון הפשרה. ללחץ הציבורי להקים את האנדרטה העירונית המרכזית נוסף עתה תאריך יעד: יום העצמאות החמישי; המצעד הצבאי, האירוע המרכזי של החג הלאומי, אמור היה להיערך בשנה זו, לראשונה, בחיפה. העדר אנדרטה עירונית — להבדיל מאבן הפינה המוזנת בכיכר ששימשה לאירועים ציבוריים — היה בגדר פגם שיש לתקנו, והתקרבות תאריך היעד דרשה קבלת החלטה. הפתרון שנמצא היה מעשי באופיו: נטיעת גן זכרון באתר והקדשתו לזכר הנופלים. הגן, כזכור, היה חלק ממפעל ההנצחה המקורי שאושר כבר באפריל 1950. אלא שהפתרון היה רחוק הן מהתוכנית המקורית ובוודאי מהרעיונות הגרנדיוזיים, שהועלו על סדר היום בשלבים קודמים. את טקס חנוכת הגן כיבדו בנוכחותם הרמטכ"ל, יגאל ידין, וראש העיר, חושי.⁶⁰ מאוחר יותר הועשר גן הזכרון במרכיבים מונומנטליים, לאירועי תש"ח הוקדש בכניסה לגן תבליט טופוגרפי של הכרמל ושל חיפה והקריות, שעליו נחקקה בשלוש שפות הכתובת 'שחרור חיפה תש"ח'.⁶¹

תל-אביב

נטיעת גן המגינים בשנת 1951 לא נועדה להיות תחליף להנצחה המונומנטלית — שנעשתה כבר בשנת 1949 לחלק בלי-נפרד של פרויקט ההנצחה הישראלי — אלא להשלימה. בישיבה חגיגית של

57 'הנכון הוא כי לאחר פגישה שהיתה לי עם האמן המנוח החליטה הנהלת העיריה להזמין לשם עבור תכנית להקמת מצבת זכרון גדולה ונאה למלחמת השחרור'. ראה: מכתב של חושי אל א' גוטגר, 9 בינואר 1952, שם. אדריכל התוכנית הזוכה בתחרות, אונגר, שלח מכתב אל אדריכל ר' טרוסטלר, שהתמנה לעבד את הסקיצה שצייר דוידסון, ובו ציין שאין לו כל זכות חוקית לעסוק בעניין האנדרטה וביקש ממנו לחדול מכך. בתשובתו דיווח טרוסטלר, כי הקמת הדגם כמעט ונשלמה, וכי למעשה מדובר באנדרטה שצריכה להחליף את זו שעל הקמתה הוחלט באפריל 1950: ראה: מכתב אונגר אל טרוסטלר, 31 במארס 1952; מכתב טרוסטלר אל אונגר, 6 באפריל 1952, שם.

58 סיכום ממצא של תולדות האנדרטה עד שלב זה ראה בפרוטוקול ישיבת הוועדה בקשר למצבה לחללי חיפה [כך נכתב בכתורת הפרוטוקול], 23 במאי 1952, עמ' 1, שם. להגדרת תפקידה של הוועדה כ'מפשרת' ראה: מכתב ראש עיריית חיפה אל חברי ועדת ההנצחה ואל נציגיו של דוידסון בארץ, 22 באפריל 1952, שם. ראה גם: פרוטוקול ישיבת הוועדה בקשר להקמת מצבה לחללי חיפה, 8 ביוני 1952, שם.

59 פרוטוקול ישיבת הוועדה בקשר למצבה לחללי חיפה, 8 ביוני 1952, שם.

60 דבר, 19 במאי 1953, עמ' 7.

61 במסגרת האירועים לציון 'יום השחרור' התשיעי (1957) מסר רטנר על תוכנית להקים את 'בית ההגנה' בעיר על-ידי איגוד חברי 'ההגנה' בחיפה וועד הדר הכרמל. ראה: דבר, 15 באפריל 1957, עמ' 10.

מועצת עיריית תל-אביב לכבוד יום העצמאות תשי"א הוכרז, כי:

מתוך יראת כבוד לרצון להנציח את זכרם של בני תל אביב ומגיניה הקדושים, חיילי צבא הגנה לישראל, שנפלו במלחמת השחרור ועל הגנת העיר, מחליטה בזה מועצת העיריה, בישיבתה התגית לכבוד יום העצמאות השלישי של מדינתנו, להכריז על התחרות בין אמנים להקמת שלוש אנדרטאות:

— אנדרטה אחת תוקם בככר מלכי ישראל ותהיה מוקדשת לזכר כל בני תל-אביב אשר נפלו במלחמה;

— אנדרטה שנייה תוקם על גבולות תל אביב יפו ותהיה מוקדשת לזכר החללים שנפלו במלחמתנו עם יפו וכיבושה;

— השלישית תוקם בגן העצמאות ותהיה מוקדשת לטייסים אשר נפלו בהגנת העיר.⁶² התפיסה בתל-אביב לגבי אופן ההנצחה היתה שונה בתכלית מזו שהתקבלה בחיפה. כאן הופיע דגם ביזורי של הנצחה, שכלל שלוש אנדרטאות נפרדות מבחינת 'סיפורן' ומיקומן. הקשר הישיר בין המיקום ובין הסיפור ההיסטורי ברור לגבי האנדרטה לציון המערכה על יפו, שתוכננה להיות מוקמת במנשיה, ולגבי האנדרטה לזכר הטייסים, שתוכננה להיות מוקמת על חוף הים, מכיוון שהטייסים נפלו בהגנים על תל-אביב מהתקפת הצי המצרי. האנדרטה המרכזית לא נועדה להנציח אירועים מקומיים אלא את מסכת ההקרבה העירונית, המשתקפת בשמותיהם של בני העיר שנפלו בחזיתות השונות. התפקיד המיוחד, שנועד לאנדרטה המרכזית, בא לידי ביטוי במיקומה במרכז האורבני של העיר, באתר שבו עתיד היה להיבנות בניין העירייה החדש.

נקודה ראויה לציון היא, כי מזמיני האנדרטה בתל-אביב — שלא כמו בחיפה או בערים אחרות — לא הגבילו את מתכנני האנדרטאות בהתאם לצו המסורת היהודית, וציינו במפורש ש'מותר להציע אנדרטאות בצורת פסלים'.⁶³ חבר השופטים בתחרות קבע, בסופו של דבר, פרס ראשון רק לתוכנית לאנדרטה לזכר הנופלים במערכה על יפו, מה שחייב גם את בנייתה. לתוכניות לאנדרטה המרכזית ולאנדרטת הטייסים לא חולקו פרסים ראשונים, וכך נותרה שאלת הקמתן של השתיים ללא הכרעה. חבר השופטים קבע במפורש, ש'לא לחייב את העיריה לבצע עבודה איזו שהיא מתוך ההצעות שהוגשו'. האנדרטה לציון המערכה על יפו עוצבה על-ידי מיכאל קארה והוקמה ב-1957 במרכזו של גן ציבורי, שניטע ליד מסגד חסן-בק, ונקרא בשם גן הכובשים. באותה שנה נחנכה האנדרטה לזכר הטייסים, שעיצבו בנימין תמוז ואבא אלחנני בגן העצמאות; דמות הציפור הפורשת כנפיה ביטאה באופן פשוט את נושא הסיפור שסיפר הפסל. האנדרטה המרכזית, לעומת זאת, לא הוקמה מעולם, ובמקום שיועד לה הוקמה מאוחר יותר אנדרטת השואה של יגאל תומרקין.

העובדה שהאנדרטה המרכזית לא הוקמה מעלה את השאלה, אם קבוצות מעוניינות, ובעיקר הורים שכולים, הפעילו לחץ מסוים להקים אנדרטה מרכזית בעיר. בתל-אביב הרי לא היתה המערכה המקומית כה דרמטית כמו בחיפה. הגוף המארגן ביותר של הורים שכולים בעיר — מעבר לסניף המקומי של יד-לבנים — היה איגוד ההורים השכולים של גדוד 54 של גבעתי — שלוחתו היו רובם ככולם בני תל-אביב והוא לחם בחזית הדרום כנגד הצבא המצרי — ואיגוד זה

62 פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 9 במאי 1951.

63 תנאי ההתחרות להקמת האנדרטאות להנצחת זכר בני תל אביב, חללי מלחמת הקוממיות, עמ' 5, ארכיון אגודת המהנדסים והאדריכלים, תל-אביב.

עסק בהנצחת מערכה שניטשה מחוץ לעיר. הוא הקים, בשיתוף פעולה עם הלוחמים, את האנדרטה הגדודית בחוליקאת בשנת 1952. עיריית תל-אביב שיתפה גם היא פעולה במפעל הנצחה זה, ובכך הפגינה את מחויבותה להנצחת בני העיר שנפלו.⁶⁴ לעומת זאת התמרמרו נציגי איגוד הורי חללי הגדוד על כי העירייה מזניחה אותם, לדעתם, בכך שאינה מזמינה את נציגיהם לאירועים רשמיים.⁶⁵ למרות תקלות מסוג זה, העירייה הפגינה רצון טוב כלפי ההורים השכולים תושבי תל-אביב ואת מחויבותה לזכר הנופלים בני העיר.

בתל-אביב נערך מפעל ההנצחה העירוני על-פי דגם שונה מזה שננקט בחיפה: הקמת בית יד-לבנים — מרכז תרבותי, המשלב פעילויות תרבותיות וחברתיות עם זכרון והנצחה — במקום אנדרטה מרכזית. בית יד לבנים מיועד להנצחת הנופלים בני המקום בלבד, לעומת האנדרטה, שיכולה להנציח בעת ובעונה אחת גם אירוע היסטורי וגם את גיבוריו. העדרו של אירוע היסטורי כמו שחרור חיפה עשה את דגם ההנצחה החדש למתאים במיוחד לתל-אביב. פתחתקווה היתה הראשונה מבין הערים והמושבות הגדולות לחנוך בית כזה, בשנת 1953. ההורים השכולים בתל-אביב וארגון יד-לבנים, שהיה שותף פעיל בהקמת מרכזים אלה, תמכו בבניית מרכז דומה בתל-אביב. אולם, למרות המחויבות הרשמית לזכר הנופלים, בפועל לא קידמה העירייה גם את הקמתו של בית יד-לבנים העירוני. הדבר עורר את התמרמרותם של ההורים השכולים, שנתמכו על-ידי ארגון יד-לבנים. באפריל 1958 נערך בתל-אביב כינוס מחאה של נציגי ההורים השכולים ושל אנשי ארגון יד-לבנים, 'שהתריעו נגד יחסה של העירייה כלפי התביעה להנצחת אלפיים בני תל אביב חללי מלחמת העצמאות על ידי הקמת מפעל תרבותי לזכרם'.⁶⁶ בסופו של דבר קיימה עיריית תל-אביב את מחויבותה הבסיסית לזכר הנופלים, ובית יד-לבנים בעיר, לזכר בני תל-אביב שנפלו במערכות ישראל, נחנך בשנת 1962.

ימי זכרון

חיפה

המערכה הצבאית הקצרה בחיפה סיפקה בסיס היסטורי חד וברור ליום זכרון להנצחת האירועים ההיסטוריים. שבמסגרתו יסופר מדי שנה מחדש סיפור הגבורה וההקרבה המקומי. ארגונו של יום הזכרון בחיפה היה מתפקידיה הברורים של ועדת ההנצחה העירונית. העובדה שהשאלה, אם יש צורך לקיים יום זכרון שכזה, לא עלתה כלל לדיון מלמדת, כי הוא נתפס כ'טבעי'. 'יש להכין משהו ליום השנה לשחרור חיפה' נטען כבר בישיבה הראשונה של ועדת ההנצחה.⁶⁷ מבחינת חברי הוועדה מדובר היה באירוע בעל חשיבות יוצאת דופן. דבר שחייב את הכללתו במסגרת לוח השנה של ימי זכרון וחדג. גורם אחר, שמילא תפקיד חשוב בקביעת יום הזכרון, היו המשפחות השכולות: הן פנו

64 'אנו מקבלים מעיריית תל אביב בהערכה ובהכרת תודה את נכונותה לעזור לנו בכביעות הנטיעות המיוחדות וכל השיפורים האחרים לפי תוכניתו הנאה של מר קרוון, הגנן הראשי של העירייה', מכתב מאת הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי אל המחלקה להנצחת החייל, ארכיון צה"ל.

65 הורי חללי גדוד 54 של גבעתי התלוננו על שאין מזמינים אותם לחגיגות ולטקסים, ראה: מכתב מאת ועד הורי חללי גדוד 54 אל ח' לבנון, סגן ראש עיריית תל-אביב, 27 בדצמבר 1951, אעת"א, 4/608/74.

66 ראה: דבר, 4 באפריל 1958, עמ' 14.

67 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 11 בפברואר 1949, עמ' 1, אעת"ח, תיק 160.

לוועדת ההנצחה בבקשה לארגן עלייה לרגל לבית-הקברות ביום י"ג בניסן, יום הקבורה של החללים. ההיענות לכך היתה מיידית.⁶⁸

לאירועים לציון יום השנה למערכה על חיפה היו שני שושבינים: האחד היתה העירייה, שביקשה לחוג ביום זה את יום שחרור חיפה, כאירוע עירוני; השני היה הצבא, שביקש לחוג ביום זה את יום חזית א', היא חזית הצפון, כאירוע צבאי. המגמות השונות באו לביטוי בשעת הדיון על התו המיוחד לאותו היום. ועדת ההנצחה התנגדה להצעת הצבא, כי על התו יודפס 'יום חזית א'', וקבעה, כי על התו, שייציג את סמל צה"ל על רקע מפרץ חיפה, יהיה כתוב 'יום שחרור חיפה'.⁶⁹ הצבא המשיך לראות באירוע את יום חזית א', כפי שמתברר מכותרת המזכרים שפרסם במסגרת ההכנות לטקסים. מרכיב חשוב של יום זה היו טקסי האזכרה לנופלים. כיוון שיום השנה חל ביום שישי, החליט הצבא לדחות את הטקסים מה-15 באפריל ליום שלישי ה-19 באפריל. ועדת ההנצחה החליטה, למרות זאת, לערוך את טקסי האזכרה ביום השנה, שאלה אחרת היתה, אם לקיים את טקס הנחת אבן הפינה לאנדרטה ביום החג או ביום האזכרה. כפי שנקבע בתוכניתו של הצבא. ההורים השכולים היו מעוניינים בעיקר באזכרה ביום השנה לנפילת בניהם, ואירועי יום החג עניינו אותם פחות.⁷⁰ בסופו של דבר הוחלט לערוך את טקס הנחת אבן הפינה ביום השנה.

יום השנה למערכה הוכרז יום התייחדות המוני. במרכז האירועים עמד טקס הנחת אבן הפינה לאנדרטה בכיכר שלפני בניין העירייה. לאחר הנאומים החגיגיים והנמלצים, שבהם הודגשו גודל הקורבן והגבורה, נערכה אזכרה בבית-הקברות. בשעת האזכרה הוכרז על שבתון בעיר, מה שהדגיש את קדושתו של היום. יום החג הוכן ואורגן, כאמור, על-ידי הצבא, ואמנם, החלק הצבאי תפס מקום נכבד בתגיגות. בערב יום החג הודלקו משואות על הכרמל, כשירי תותחים וצפירת אוניות בישרו על תחילת האירועים. ביום החג עצמו נערכו מפגנים, מסקרים, תחרויות ספורט של היחידות הצבאיות השונות ומצעד צבאי מרכזי ברחובות העיר, שבו צפו רבבות צופים, והוא היה האירוע המרכזי של היום. העיר עצמה הוכנה בעוד מועד ליום החג, ועל בנייני ציבור הותקנו כתובות מוארות. כמו: 'מאפילה לאור גדול' על בניין חברת החשמל, 'חיפה עיר העתיד' על בניין הטכניון, 'מנצחון בקרבות לקימום הריסות' על בניין ההסתדרות ו'יחי צבא ההגנה לישראל' על בית הקרנות.⁷¹ אולם גם ביום החג לא נשכחו הנופלים: נר תמיד הודלק על תבנית מצבת הזכרון, שלידה הוצג משמר כבוד, הדגל הורד לחצי התורן, ונערכה אזכרה לנופלים.⁷² אירועי יום החג לא היו שונים באופן עקרוני מאלה של יום העצמאות, שנערך שבועות ספורים מאוחר יותר, וחלק גדול מהדגמים הטקסיים והקישוטיים שהופיעו בחיפה שולבו אחר כך באירועי יום העצמאות ויום הזכרון לנופלים.

בדיונים שקדמו ליום שחרור חיפה תש"ט לא נדונה כלל השאלה, אם אכן יש כוונה להפוך את יום הזכרון למסורת. היווצרותה של מסורת כזו היתה תוצאה של היוזמה של אלה שעניינם בזכרון היה ישיר — ההורים השכולים ובמידה פחותה גם ותיקי ה'הגנה'. בשנת 1950 פנו ההורים השכולים

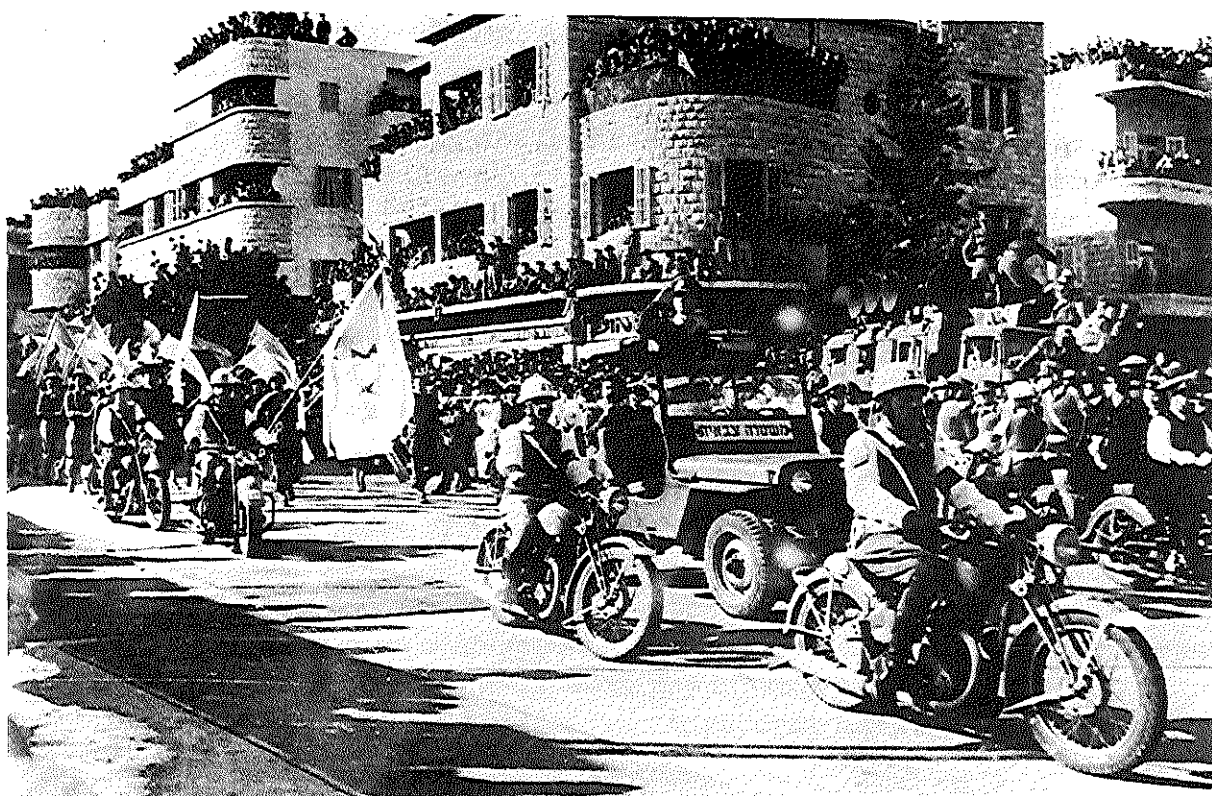
68 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 16 במארס 1949, עמ' 4, שם.

69 שם, עמ' 3.

70 'נפגשתי עם ועד ההורים. הם בעד ההפרדה כיוון שהחגיגות לא מענינות אותם ולהם חשוב היום הקבוע', ראה: פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 28 במארס 1949, עמ' 2, שם.

71 כל הפרטים הללו לקוחים מתוכנית אירועי יום חזית א' ('משחרור חיפה ועד כבוש הגליל' כנאמר בכתרת) [ללא תאריך], שם.

72 ראה דיווח מפורט: דבר, 21 באפריל 1949.

מצעד יום השחרור
בחיפה, אפריל 1949

בבקשה 'שהעירייה, יחד עם הממשלה, הצבא וב"כ ההורים השכולים יערכו אזכרה לנופלים מבני חיפה שנפלו במל"הש ביום השנה השני לכיבוש חיפה'.⁷³ ראש העיר לוי המליץ להיענות לבקשתם, וכך נקבע, כי בעיקרו של דבר יהיה זה יום זכרון לנופלים במערכה. בשנת 1951, תחת הנהגתו של חושי, הוכרז היום כיום הבנים, ובהצהרה רשמית מטעם העירייה נקבע, כי 'ביום זה יעלו אזרחי חיפה רבתי את זכרם של בני חיפה אשר הקריבו את חייהם הרעננים למען שחרורה של העיר, אשר נפלו בגבורה-עילאית בקרבות השונים לגאולת המולדת כולה'.⁷⁴ במרכז אירועי יום הזכרון באותה שנה עמדה האזכרה בבית-הקברות, ובמהלכה הוכרזה דומייה של שתי דקות בעיר כולה.⁷⁵ בשנת 1954 קוצרה הדומייה לדקה אחת בלבד.⁷⁶

ההתייחדות והאזכרה היו לעיקרו ולמהותו של יום הזכרון בעיר, ועצרת הזכרון והעלייה לקברות הגופלים נעשו מסורת עירונית-מקומית. בצורתו זו נערך יום הזכרון גם בשנים שלאחר מכן, אם כי יום הזכרון לבש בשנים אלה אופי אינטימי יותר, מפני שהמשתתפים בטקסי הזכרון היו הקרובים לנופלים: ותיקי ה'הגנה' וההורים השכולים. בשנת 1957 אורגנו האירועים על-ידי יד-לבנים; בשנת 1958, היא שנת העשור למדינת ישראל, חלה עליית-מה בתהודה שלה זכה יום הזכרון, ואת האזכרה

73 פרטוקול ישיבת מועצת עיריית חיפה, 5 במארס 1950, סעיף 26.

74 מזכר 'יום הבנים בחיפה' א' בניסן התש"א — 17.4.1951 [ללא תאריך], אע"ת, תיק 160א.

75 ראה הכרזו שהופץ מטעם עיריית חיפה כהכנה ליום הזכרון, בחתימתו של ראש העיר, 6 באפריל 1951, שם.

76 ראה נוסח הפלקט שפרסמה עיריית חיפה, ובו הכרזה על יום הזכרון תשי"ד ועל אירועיו, שם.

כיבדו בנוכחותם גם נציגי העירייה ושלטונות הבטחון: בשנת 1959 נכחו בבית הקברות רק המשפחות השכולות.⁷⁷

יום שחרור חיפה נעשה כבר בשנה השנייה לצינון ליום זכרון עירוני לנופלים במערכה, אם כי המשיך להיקרא לעתים יום שחרור חיפה גם בשנים מאוחרות יותר. הפאר וההדר של חגיגות תש"ט לא חזרו עוד, אך יש להביא בחשבון, כי שנת תש"ט היתה יוצאת דופן: היא התאפיינה בגודש טקסי, שנבע ישירות מההתלהבות הפטריוטית ששטפה את הארץ לאחר הקמת המדינה והנצחון הצבאי במלחמה. לטווח ארוך נגזר דינו של יום שחרור חיפה לדעוך, דבר שנבע ממיקומו כלוח השנה הישראלי. העובדה שיום זה חל בצמוד לפסח יכולה היתה להעניק ליום החג המקומי משמעויות סמליות נוספות, אך בפועל הוא הועמד בצלו של החג המסורתי, מן החשובים שבלוח השנה היהודי-ישראלי. תהליך זה הואץ עם עליית חשיבותו של יום הזכרון הכללי לנופלים, שנקבע בשנת 1951. קיומו של יום הזכרון הכללי העלה את השאלה, עד כמה נחוץ יום הזכרון המקומי, שהקדים אותו בשלושה שבועות בלבד. בשנת 1952 כתב בעניין זה הממונה על מחוז חיפה: 'נראה לי כי אזכרת קדושי יום שחרור חיפה צריך היה לקיים ביום הזכרון הכללי שנקבע ליום ד' באייר תשי"ב'.⁷⁸ יום שחרור חיפה 'נשחק' בין פסח ליום הזכרון הכללי לנופלים, ונעשה לטקס מאורגן של עליית המשפחות השכולות לקברות החללים ביום השנה לקרב על העיר. לכך התווספה המחויבות העקרונית של הרשות המקומית, כנציגת תושבי העיר, להנצחת ההקרבה והגבורה, שהתגלו במערכה על שחרור העיר. אך עלילות ההקרבה והגבורה הללו שולבו יותר ויותר במסגרת טקסי יום הזכרון הכללי, ובכך נבלע הסיפור המקומי בסיפור הכללי-לאומי.

תל-אביב

לתל-אביב לא היה, כאמור, אירוע דרמטי, שניתן היה לקובעו כבסיס היסטורי לחגיגות המוקדשות לסיפור המקומי של העיר. בתל-אביב, כמו ביתר הערים והיישובים, סיפור מלחמת העצמאות סופר במסגרת יום הזכרון הכללי לחללים, שצוין בפעם הראשונה במתכונתו המוכרת כיום בשנת 1951. כיוון שלא נערך בתל-אביב יום זכרון מקומי, לא הודגשה תרומתם של בני העיר להקרבה הכלל-לאומית בטקסים מיוחדים ונפרדים. בהקשר זה יש להזכיר את נסיונה של תנועת החירות לספר את סיפור הקרב על יפו ביום הזכרון תשי"ג, במסגרת אירוע נפרד של ותיקי האצ"ל, שנועד לציין את מה שהוגדר כמלאת חמש שנים לנצחון המרד נגד המשעבד הבריטי ולכבוש יפו. האירוע צריך היה להדגיש את תביעת האצ"ל על כיבוש יפו, ובכך אמור היה לספר סיפור מקומי. אך מעבר לכך היה זה נסיון להדגיש את חלקו של האצ"ל בסיפור המאבק נגד הבריטים. העובדה שלאירוע ניתנה חסות פוליטית מוגדרת של תנועת החירות והבקשה לעורכו דווקא ביום הזכרון הכללי לנופלים נתפסה על-ידי הגופים הממלכתיים האחראיים כפרובוקציה.⁷⁹ ואמנם, ועדת יום העצמאות

77 ראה דיווח ב: דבר, 15 באפריל 1957; 4 באפריל 1958; 24 באפריל 1959.

78 מכתב מאת מ' כהנא, הממונה על מחוז חיפה, אל חושי, ראש עיריית חיפה, 7 באפריל 1952, אע"ח, תיק 160א.

79 יש חשש שמא הכינוס המוצע עשוי להפריע לצביון החגיגי הכללי של החגיגות בתקופת יום העצמאות הבא, ראה: מכתב מאת ש"ב ישעיה, משרד הפנים, אל ש' ארזי, ועדת יום העצמאות, 27 במרץ 1953, גמך, ג-391.

הממלכתית הביעה התנגדות נמרצת לעריכת האירוע, בנימוק 'שיום ד' באייר נקבע כיום הזכרון לכל חללי מלחמת השחרור'.⁸⁰ נסיון זה לכבוש פינה ייחודית בתוך המסגרת הכללית נכשל. אילו הצליח, ייתכן שהיה נוצר דגם ליום זכרון, שיציין אירוע השייך לסיפור התל-אביבי — אמנם בחסות הפטרונות הפוליטית של תנועת החירות.

לוחות זכרון

חיפה

סיפורה של המערכה על חיפה נכתב גם באמצעות לוחות הזכרון, שנקבעו לקראת החגיגות לציין שנה לשחרור העיר. בגלל הקשר הענייני והתפקודי שבין האנדרטה ללוח הזכרון, אין זה מפתיע כי הוועדה העירונית להנצחה עסקה בשאלת לוחות הזכרון להנצחת אתרים מרכזיים במערכה על העיר, במקביל לדיוניה בשאלת הקמת אתר ההנצחה והאנדרטה שבמרכזו. כבר בפברואר 1949 הושמעה הטענה, כי יש להקים 'מזכרת בכל מקום בעיר בו התחוללו קרבות, כגון בית הנג'אדה, כיכר חמרה וכו'.⁸¹ במארס 1949 קבע אחד מחברי הוועדה, ש'רצוי לציין את מקומות הקרב בחיפה ע"י העמדת לוחות זכרון משיש או מברונזה עם כתובת שיוסכם על ניסוחה'.⁸² הצעתו אומצה, ואז פנתה הוועדה לעסוק בשתי שאלות מרכזיות: היכן יש להציב את לוחות הזכרון, ומה יהיה כתוב עליהם.⁸³ בהצעה המקורית נמנו שלושה אתרים מרכזיים של המערכה החיפאית: בית הנג'אדה, כיכר חמרה ובית כורי. האלוף משה כרמל, שלא היה חבר בוועדה, הציע להוסיף לרשימה את רחוב סטנטון ורחוב גאולה ולהשמיט את פינת הרחובות הגפן-שדרות הכרמל. הוועדה החליטה לקבוע לוחות זכרון בששת המקומות,⁸⁴ ומאוחר יותר התוסף עוד אתר, ואדי רושמיה. נקבע כי לוחות הזכרון יהיו מברונזה.

תאריך היעד להצבת הלוחות היה י"ג בניסן תש"ט, יום השנה הראשון למערכה על חיפה. קירבתו של תאריך היעד האיצה את הליכי קביעת הטקסט של הלוחות. נקבע גם, כי אם לא יהיו כל הלוחות מוכנים, יציבו ביום הזכרון לוחות זמניים מברונזה או מדיקט, במקום הלוחות החסרים, ויסירו את הלוחות מעליהם.⁸⁵ הוועדה קבעה את הטקסט ל-7 לוחות זכרון בניסוח הבא (כולל הכותרת):

80 שם. הערתו של ארזי נכתבה בכתב-ידו על המכתב.

81 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית של חיפה, 11 בפברואר 1949, אע"ח, תיק 160.

82 מדבריו של סגן מ' מרחב, ממלא מקומו של נציג חטיבה 2, פרוטוקול ישיבת הוועדה להנצחת זכר החללים (היא הוועדה העירונית), 16 במארס 1949, עמ' 3, שם.

83 יש לציין כי כבר למחרת הדיון, שבו התקבלה ההחלטה, יצאה ועדת המשנה לסיור באתרים השונים, כדי לקבוע היכן בדיוק יש לקבוע את השלטים ומה נדרש לשם כך מבחינה הנדסית. ראה: תזכיר ועדת ההנצחה העירונית חיפה: דו"ח על הסיור שנערך ב-17 במארס 1949, שם.

84 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית חיפה, 23 במארס 1949, שם.

85 פרוטוקול ישיבת ועדת ההנצחה העירונית חיפה, 4 באפריל 1949, שם.

על בניין קופת חולים ברח' גאולה

לשיחרור חיפה – תש"ח
בבית זה שכן מטה ה'הגנה'
שניהל את פעולות הקרב
בעת המערכה הגדולה על חיפה
בימים י"ב-י"ג ניסן

ואדי רושמה

לשיחרור חיפה – תש"ח
לאשר נתנו נפשם
על קיום הקשר
בין העיר, המפרץ והעמקים

בסביבת בית כורי

לשיחרור חיפה – תש"ח
מלחמת ה'הגנה' במעלות הנביאים
הקרבות מבית לבית ברחוב דניאל והסביבה
סללו את הדרך ליום ההכרעה
בליל י"ג בניסן פרצו מכאן לוחמי ה'הגנה'
אל העיר התחתית

בית נג'אדה

לשיחרור חיפה – תש"ח
בקרבות המכריעים בימים י"א-י"ג ניסן נכבש בית זה ע"י
מחלקה 7 מפלוגה א' גדוד כ"ב-חי"ש.
מוקפת כוחות אויב נלחמה המחלקה בגבורה
תחת אש קטלנית משך עשרים ואחת שעה.
7 מהלוחמים נפלו, 16 נפצעו, הנותרים המשיכו להלחם
עד שחרור העיר.

ברחוב סטנטון

לשיחרור חיפה — תש"ח
ביום י"ג ניסן בבוקר נפגשו במקום זה
שתי הזרועות של לוחמי ה'הגנה'
שנעו מהדר הכרמל ומהעיר התחתית.
בשעה זו הוכרעה המערכה.

בשדרות הכרמל

לשיחרור חיפה — תש"ח
יד לתושב
שקיים את הקשר בין העיר העלית והתחתית
בימי סיכון ורציחות

כיכר חמרה

לשיחרור חיפה — תש"ח
בכיכר זו דיו נפגשים
בני שני העמים לשאת
בענייני מסחר ועבודה
בפרוץ המלחמה התקיף האויב מכאן
אזרחים ההולכים לתומם
בי"ג ניסן השתלטו לוחמי ה'הגנה' על הכיכר
והניסו את האויב

הוועדה לא היתה מרוצה מהטקסט של הלוח האחרון, והוחלט לותר עליו. בלוחות הזכרון הקבועים, שהוצבו מאוחר יותר, חלו שינויים לעומת הרשימה המקורית. הלוח שיועד לרחוב סטנטון הוצב בכיכר ההגנה. ליד הלוח שנקבע על בית הנג'אדה לשעבר הוצב תבליט שהכין גרשון קניספל. עם הצבת לוחות הזכרון שולב העבר ההרואי בנוף העירוני.⁸⁶

86 לאחר קביעתם מילאו לוחות הזכרון את התפקיד שיועד להם, והיו לנקודות ציון בנוף של האירוע ההיסטורי. דוגמה לתפקודם זה ניתן למצוא בחיבור שכתב דויד פרג'י, תלמיד כיתה ח, בסתיו 1953. נושא החיבור היה 'על גשר רושמייה', והנער התייחס מפורשות ללוחית הנחושת שעל בית הנג'אדה והסביר, כי 'זאת היא בערך הסביבה בה נפלו חללינו למען שחרור עירנו חיפה'. ראה: השחר: במת חברת הילדים בבית הספר העממי א' חיפה, 2 (כסלו תשי"ג), ארכיון החינוך היהודי, אוניברסיטת תל-אביב.

מעוז עזריהו

תל-אביב

כיוון שבתל-אביב עצמה לא התחוללו קרבות וכיוון שלא תוכנן בעיר שום אירוע שהיב פעולת הנצחה מהירה, דבר שלוחות זכרון מתאימים לו ביותר בגלל פשטותם, לא נקבעו בעיר לוחות זכרון. לקראת יום העצמאות החמישי, במסגרת אירוע הזכרון שארגנו ותיקי האצ"ל לציון פועלם בכיבוש יפו, הם הציבו לוח זכרון על מגדל השעון ביפו. הטקסט סיפר את גרסתם לאירוע, והדגיש את תביעתם להיזכר ככובשי העיר, ובכך דאגו לשלב את עמדתם בסיפור הלאומי שהלך ונכתב בנוף הישראלי:

תהילת נצח

לחיילי הארגון הצבאי הלאומי

גבורי האומה ומשחרריה

שנפלו בקרב ההיסטורי על כיבוש יפו

בדמם הושג הנצחון

חול המועד פסח תשי"ג

במלאות חמש שנים לכבושה של יפו העיר

מגדל השעון ביפו

הטקסט מצטיין בפתוס רב, והוא מציג נסיון להעניק לאירוע המונצח מעמד כאירוע היסטורי תוך הדגשת הפרשנות של האצ"ל לאירועים ולמשמעותם במכלול הרחב יותר. העובדה שהיוזמה להצבת הלוח היתה של האצ"ל מעניקה ללוח הזכרון מעמד שונה מזה שהיה ללוח זכרון שהיה מוצב על ידי העירייה ומקבל מתוקף כך מעמד רשמי. לעומת זאת, העובדה שגרסת האצ"ל הופיעה באישור מוסדי בארכיטקטורה העירונית העניקה לה נופך של רשמיות. עיריית תל-אביב, בניגוד לעיריית חיפה, לא ביקשה לספר את סיפור המלחמה באמצעות לוחות זכרון, שהכריזו על אתרים נבחרים כעל אתרים היסטוריים. רק בשנות השמונים הציבה העירייה לוחות זכרון סטנדרטיים במקומות שונים בעיר, אך אלה לא ציינו את אירועי מלחמת העצמאות דווקא אלא את הגאוגרפיה של פעילות המחנות בעיר בתקופה שקדמה להכרזת המדינה.

הערות לסיכום

השאלה המרכזית בנושא מפעל הנצחה עירוני היא שאלת הסיפור שבוחרים אבות העיר לספר במרקם העירוני. עיר יכולה, כמובן, לספר את הסיפור המקומי שלה, כאשר ישנו סיפור כזה, להציג את הטקסט המקומי של סיפור לאומי או של חלקן, או לשלב את השניים למקשה אחת. אופן הפעולה האחרון חשוב לענייננו במיוחד, מכיוון שסיפורי הגבורה והנצחון המקומיים של מלחמת העצמאות נתפסו מלכתחילה כפרטים בסיפור הלאומי, שהורכב מאוסף של סיפורים מקומיים שונים; ההקשר הלאומי הוא שמאציל משמעות לכל אחד מהסיפורים המקומיים. כתיבת הסיפור המקומי בנוף העירוני נבעה מהצורך להדגיש את חלקה של העיר בסיפור המלחמה הכלל-לאומי. התוצאה המיידית של פעולה זו היתה אישור וחזוק לתקפות הסיפור הכלל-לאומי תוך הדגשת התרומה המקומית. גאוות ההשתייכות לאפוס הגבורה וההקרבה הכלל-לאומי היתה כך לגורם בבניין מורשת מקומית המובנת לא כניגוד אלא כחלק של המורשת הכלל-לאומית.

העיסוק בהנצחת מלחמת העצמאות עלה על סדר היום הלאומי מייד כשהתברר הנצחון בשדה הקרב. גם חלקן של תל-אביב ושל חיפה לא נפקד מפרויקט ההנצחה. בשתי הערים היה העיסוק בפרויקט ההנצחה הפגנה של המחויבות להנצחת העבר ההרואי וגיבוריו. בשתי הערים שולבו הסיפור העירוני והלאומי בנוף העירוני. מרכיבי מפעל ההנצחה היו דומים בשתי הערים; וההבדלים היו בעיקר של דגש. בשתי הערים הנציחו שמות רחובות את המלחמה ואת המדינה הצעירה בנוף העירוני; אם כי בחיפה היתה זאת תוצאה של הסבת שמות; כשאת ה'מחיר' שילמו שמות ערביים ובריטיים. גם בתל-אביב וגם בחיפה לא נכנתה, מסיבות שונות, האנדרטה המרכזית, שאמורה היתה על-פי התוכניות להיות מוקדשת לכלל נופלי מלחמת העצמאות בעיר. יום זכרון מקומי לא עלה מעולם על הפרק בתל-אביב, ויום הזכרון, שצוין בחיפה באירועים רבים בשנת תש"ט, דעך עד מהרה, והיה ליום אזכרה בעל חשיבות בעיקר למשפחות השכולות.